

Дагыстан адабияты

16+

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

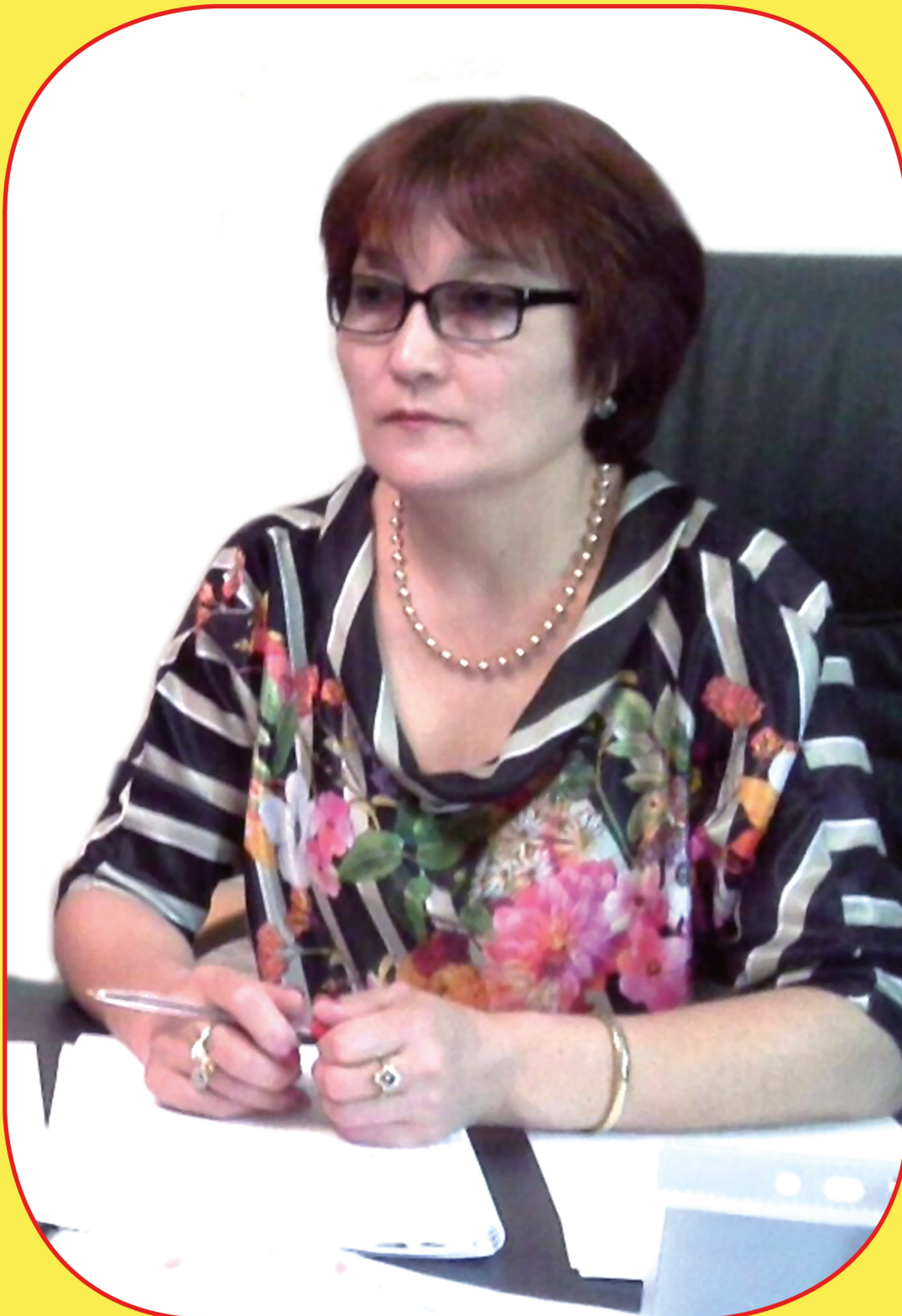

80 йыл

Джалалдин
Шихмурзаев

1/2016

ЯНВАРЬ-ИЮНЬ

МО “Ногай район” Билимлендируув боьлигининъ етекшиси
Отегенова К. Ю.

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Курувшы: Дагыстан Республикасынынъ Правительствосы

Учредитель:
Правительство Республики Дагестан

1

2016

январь - июнь

Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан»

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Бийке Кулунчакова. «Эгиншилер», поэма.....	3
«Тень болганда сойлермиз», повестьтен узик.....	15
Аскербий Киреев. <i>Ятлавлар</i>	27
Магомед-Али Ханов. «Язувшыдынъ заманы», адабият суьврети.....	30
«Ишибой», ятлав.....	33
Салимет Майлыбаева. «Эстетуратаган шыгармалар», адабият макаласы.....	35
Явгерет Дильманбетова. <i>Ятлавлар</i>	37

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

Эртегиер.....	39
Венера Кидирниязова. «Аьлемет соьзлер», ногайша-орысша соьзлик.....	43

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

Джалалдин Шихмурзаевке – 80 йыл «Элден эрек кетсем де, юрек баста шоьл эди». <i>Ятлавлар</i>	47
---	----

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Янъы китаб акында хабар.....	53
------------------------------	----

БАСКА ХАЛКЛАРДЫНЪ АДАБИЯТЫ

Инна Кашежева. <i>Ятлавлар</i>	54
Виктор Полунин. <i>Ятлавлар</i>	57
Тавсултан Саидов. <i>Ятлавлар</i>	61

**Бас редактордың исин
юритуьвши**

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядың коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордың
орынбасары)*

М. Авезов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядың адреси:
367025, Махачкала
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:
бас редактор - 67-16-31
бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №1
На ногойском языке
январь - июнь

**ОЛАР ИСТЕ СЫЙ, АБЫРАЙ
КАЗАНГАНЛАР**

«Заманга уйыспага борышлымыз», хабарла-
сув. РД Ногай районынынъ билимлендирув
боьлигининъ еткшиси оьз ойлары ман боьлисе-
ди.....65
Шешен Республикасынынъ Сары-Су авылын-
нан келген маданият янъылыклары.....69
«Балалы уйде малиек бар». *Репортаж*.....71
Ярасыклык авада канат каккан куьпелектей.
Журналисттинъ макаласы.....73
“Оьмири ярасык дуныяда озады”, макала-
лар.....77

БИЗИМ ЯСЛАРДЫНЪ ЙОЛЛАРЫ

«Хоккей меним юрегимди бийлеген»,
Очерк.....79

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

*Журнал зарегистрирован Федеральной служ-
бой по надзору в сфере связи и массовых комму-
никаций. Рег. номер ПИ № ТУ5 - 0031 от 29 июня
2009 г.*

Байтерек. №1 2016 г.

Выход в свет 27. 04. 2016 г.
Тираж 418 экз.
Заказ № 0407
Цена свободная.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Рес-
публики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО Издательство “Дельта-Пресс”
Адрес типографии: 367000 РД, г.Махачкала,
Промшоссе 10 ^а

Поэзия эл проза

БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА

ЭГИНШИЛЕР

(поэма)

Кишкой ярлы авылда,
Давдан сонъгы йылларда,
Аьр бир уьйде коьп бала
Оьсе эди тарлыкта.

Маштак тоьрдинъ уьстинде
Уьйкенликке етпеген
Неше аьвлет коьргенде
Эш бирев де уьркпеген.

Агаш касыкты шайнап
Оьзи йылап, оьзи йырлап
Юрмегени олтыра,
Сийип коьптен шыптага.

Шанъ коьтерип доьртеви
Айкасады кызыгып.
Кышкырады бирев
Куьши етпей шамланып.

Муьйистеги бесикте
Яткан бала сескене.
Арыганша йылайды,
Сонъ карлыгып кояды.

Кырда болса сол ара
Оътпек салып, шай асып,
Арасында кир ювып
Алгасайды бек ана.

Танъ ман азбар сыпырып,
Сыйыр савып, ас тизер.
Эркеги мен шайланып
Битпес куллык ол этер.

Коекис-тавык какылдап
Ашамага суети.
Шелек туъби йылтырап
Сувга барув куътеди.

Битпес истен бек арып
Кырга шыпта тоъсейди.
Шакырмага балларын
Деп ол уыйге киреди.

Чингизханнынъ аьскери
Боълме бийлеп алгандай.
Каранъа шанъ тоър уъсти
Эм кышкырык тап давдай.

Аьвлетлерин ашатып,
Бесиктегин босатып,
Энъ кишкейди уыйкенге
Ойнатпага бергенге,

Кыскаяклы паряхат
Кол маъшинди шыгара.
Эм тигеди ясларга
Койлек, ыстан берк шыттан.

Кешке карсы ювырыс
Басланады кайтадан.
Эм яс хатын токтавсыз
Безбей эди куллыктан.

Балаларды уйклатып,
Уыйкен тоърде баъри де,
Кыскаяклы сагынып
Куъевине бурылар.

Мине аьли - ол хатын.
Танып болмай оьз шаркын.
Эркек коллар сезгенлей,
Каркырасы дирилдей.

Тоймай олар суьйимге,
Мукаят та эсирип.
Танъла сав куьн ислевге,
Экеви де куьш йыйып.

Уьй иеси - эгинши.
Ясылшалар шашаган,
Дайым алды бараган,
Бригадага етекши.

Танъ атканнан Кошманбет
Куьн онъганша эгинде.
Ер эректен тап суьврет,
Каралганы сезиле.

Ясыл япрак ишинде
Кып-кызыл батыржанлар,
Капыста ман конъсылар,
Кувандыра коьргенде.

Ап-ак таза капыста
Оьсе эди аьр туьпте.
Каладагы базарда
Аьдем турар шеретке.

Кайдай таьтли ер алма,
Алтын сувга шомылган.
Кувырганда табада
Кырт-кырт этип ашалган.

Кошманбеттинъ атасы
Орыс байдынъ колында,
Кенъ йылгадынъ бойында.
Болтан яслай куллыкшы.

Сулыбына эгиншидинъ,
Пайдасы бар талаптынъ,
Иесиннен уьйренип,
Яшайды ол ер суьйип.

Сол арада патшалык
Авысады Советке.
Болмасын деп ярлылык
Халк шыгады куъреске.

Орыс байдынъ ерлерин
Ярлыларга деп боълип,
Кесек-кесек эткенде,
Калмады бирев шетте.

Эгиншидинъ иниси,
Аьптесининъ куъеви,
Уъшев болып косылып
Аслык бирге шаштылар.

Белге байлап балларын
Хатынлар да шыгады.
Аслык келе исшиге,
Куллык этип билгенге.

Кошманбеттинъ атасы
Бактысына бек разы.
Билим тувыл савлыгын
Аямайды куванып.

Йылтырайды коьзлери
Бийдай оьсип басласа.
Телезийди юреги
Еллер узак созылса.

Кенъ данъылда кардашлар
Коьптен бери - малшылар.
Эт пен юнди аслыкка
Авыстырып алалар.

Эриншекти эректен
Сезе эди атасы.
Сога коьре аьелден
Исти сорай бек каты.

Аста-аста уьшеви
Коьз алдыда байыды.
Ерли болган нешевлер
Кетти кашып эгиннен.

Ер алган май болама
Иеликсиз шаркларга.
Ярлыдан бай тувама
Кыйын суыймес инсанда.

Уыш ювыктынъ ислери
Куыннен куынге оърленди.
Тас аькелип, уый курып
Кызыл каба яптышар.

Эньде куышли атларды
Излеп юрип алдылар.
Тийирмен мен беженди
Коллары ман салдылар.

Сойтип оьсип турганда
Шыкты карар яшавга:
Байынганлар - кулаклар
Эл арада турмаслар.

Кетти бир куын ишинде
Баъри де оькиметке.
Кызыл каба уыйлер де,
Аслык толган бежен де.

Ол аз болса кулаклар
Аьели мен косылып,
Таньла эртенъ айдалып
Кетееклер бу яктан.

Кешке карсы атасы
Ясырынып йол алды
Етим калган эгинге
Ызгы кере коьрмеге.

Кара ерди кушаклап
Эркек оьксип йылайды.
Корланып ол кудайдан
Оьз куьнасин сорайды.

Кайтып келип корага,
Конаяк мунда аьели,
Уый неси тасага
Олтырганлай, ян берди.

Аьне соьйтип Кошманбет,
Сондай кыйынлы кысмет,
Анасы ман авылда
Яшап калды корада.

Атасынынъ ызыннан,
Эш битпеди ярасы,
Кетип калды анасы
Тап безгендей ойлардан.

Етим калган доьрт бала
Шашырады ян-якка.
Аьптелери Алимет
Алгасады куьевге.

Кеделердинъ уьйкенин
Ювыклардынъ бириси,
Кулланмага суьйгени,
Сакламага аькетти.

Кошманбет пен инисин
Йибердилер калага.
Етим уьйде экевин
Оьстирдилер калай да.

Оьлген оьлип кетеди,
Оьз сокпагын кутарып.
Яшав болса юреди
Тирилерден куьш алып.

Согыс десенъ ясларды,
Неше туьрли бактыды,
Акы бардай катерсиз,
Орып салды куьнализ...

Сога коьре танькылык
Бермей эди быршавлык.
Коьтеруьвге яшавды
Кетти аьдем оьмири.

Аьр бир оьмир ишинде
Солып кддды сылувлык.
Эм куьрсинди коьп кере
Яслык коьрмеген яслык.

Танънан алып ислеген,
Акша деген билмеген,
Бир аз азык тек куъзде
Эгиншиге бериле.

Калган кыйын заёмга,
Айланады кагытка.
Ерли колхоз басшысы
Кызарса да айтады:

«Элимиз бай болганда,
Заёмларды акшага,
Авыстырып алармыз,
Ийги яшав баслармыз.»

Аьне соьйтип сандыкта
Топлап ята заёмлар.
Яшав каьрин инсанлар
Шеге энди базарда.

Огородтан... колхоздан
Тийген азык калада,
Сатувшылар айлак коьп,
Бериледи колайдан.

Кустабаклар, шоргалар,
Савыт туькен ишинде
Бир аьлемет ярасык
Уьйилген уьндирикке.

Кыскаяклы колы ман
Ыслап карай аьрисин.
Алып болмай коьбисин
Коьзи кыза каьриптинь.

Эки шорга ызында
Йигерленди алмага.
Кийим туькен хатынды
Мукаят та муньайтты.

Ашык оьрнек коьйлеклер
Кийгенинъди куьтелер.
Шашаклары куйылган
Бар баалы явлыклар.

Катебиден тигилген
Екеткеди коьргенде
Биринши йол эркекке
Хатын карай тилек пен.

Уялады Кошманбет
Саклаганга аьелин
Танькылыкта, ярлыкта,
Эм анъламай куьнасин.

Аьли болса катырып
Айта ол юрек сыгып:
«Балаларды сен ойла.
Не киер олар кыста!»

Эки бети кызарган,
Коьзлери отлай янган,
Сылув юзли Сыйлыхан
Басын тоьмен салады.

Тек Кошманбет тувыл да,
Савлай авыл каладан,
Пашман болып кайтады,
Йолда ойын айтады.

Энъ де колай кийимди
Алып болмай эгинши.
Тагы бир йыл ислеек,
Кыйын аксыз юреек.

Оьз исининъ баасын
Айлак ушсыз коьргенге,
Эгинши суье баласын
Баска йол ман кеткенге.

Аьр куьн кеште уьйинде
Хатыны ман Кошманбет
Аьвлетлерин уйьрете,
Тек окувда берекет:

«Окып кеспи алсанъыз
Тоьленеек кыйын ак,
Оькимет те сыйлаяк
Яшап эбин тапсанъыз».

Аһне сондай насихат
Аһеллерде бериле.
Кетееги сезиле
Аһр бир ястыһнь авылдан.

Кошманбеттинһ азбарыннан
Канат беркип окувдан
Ети бала тап кустай
Оһрге бара ушкандай.

Окытувшы, тергевши,
Инженер эм туькенши,
Больницада яракшы
Эм бухгалтер алтыншы.

Куьезлене эгинши.
Яшавыныһ маьнеси –
Балалардыһ оьскени,
Бажарымлы ислери.

Йылды кувып йыл оьте,
Йылысып картлык келе.
Алдыһгдай Кошманбет
Коьрсетпейди аьрекет.

Авырыйды, арыйды,
Эм ойлана кешеде:
«Яслыһымды, янымды,
Карыждадым эгинге.

Неше туьрли ясылша
Оьстирдим мен колхозга.
Ама яслар ис сырын
Коьременме алганын.

Оьлип кетсем анһсыздан,
Тувмаякпан кайтадан.
Оьркен атпай талабым,
Кайдай уьйкен айыбым.»

Эм анһлайды эгинши:
Ис сулыбы бар канда.
Оьз уьйиннен коьримди
Акылы бар шыгара.

Энъ кишкейи Солтан да
Бите тура школады.
Кетип калса бу яс та
Кимге берер сулыпты.

Тувган ерге, эгинге,
Кара топрак ийиске,
Аыр бир оьскен оьленге
Бавлый ястынъ юрегин.

Алгасайды Кошманбет,
Уйретпеге кедеди.
Солтан болды ярлык - бет,
Алды бийлеп оьнерди.

Кетпеди ол калага.
Билим уьшин бармага.
«Мен - агроном боламан!»
Деди досы Алыпкаш.

Коьп тиледи Солтанга
Кетейик деп окувга.
«Не биледи бу картлар,
Китаб окып болмайлар!

Неше туьрли билимди
Институтта алармыз.
Кайтып келип эгинди
Оьрлендирип, байырмыз».

Эгиншилик суьрмеге
Калды Солтан арада.
Каникулда авылга
Келе дослар кыдырып.

Тап суьвретен туьскендей,
Тазаланып, кийинип,
Кызларга да коьринип,
Баьри затты билгендей,

Юре яслар орамда,
Оьрден карап Солтанга.
Аьйдуьвленип юрмеге
Заман кайда каьрипке.

Тап каранъа болганша
Юреди ол данъылда.
Арада бир клубка
Барады ял ялмага.

Туънегуънги тенъ-дослар
Буъгуън ятка айланып,
Юрекке яра салып,
Оъктемликти коймайлар:

«Кимге керек билимим?!
Ким сыйлаяк оънерим?
Эл коъзинде мен ялшы,
Коътерсем де колхозды...»

Оътти йылар. Баягы
Кишкей колхозлар энди
Совхозларга айланып
Йок болдылар ютылып.

Алыпкаш досы - басшы,
Курман онъ колы болды.
Тек план акында ойлап
Ис туъзеди экеви.

«Бийдай муншаклы, соган,
Карбыз оншаклы, кайдан
Суъйсе тапсын эгинши
Тек берсин келимди».

Деп институт кутарган,
Коъп билимлер де алган
Эм директор орында
Олтырган досы буйыра.

Онъ колы Курман десенъ,
Агроном кеспи мен юрген,
Эгинди тек китаптен
Уъйреген - ав, бу буълген.

Кара топрак кара ерге
Коъп билимлер тыгады.
Кол-аягы батпаган
Алып оны болмаган.

Аста-аста эгинши,
Ис сулыпта алдышы,
Агроном ман явласты,
Неше кере кагысты.

Тынъламады басшылар.
Уйкен планлар толтырып,
Атакланып эм байып
Яшадылар налатлар.

Неге десе эгинге
Маъшинлер мен семирткиш
Келе берди токтавсыз,
Сондай аьдет сав элде.

Биринши йыллар келепир,
Тап кудайдан туьскедей,
Онълы болды, алдатып,
Кара халкты састырып.

Ама тезден ер соьнди,
Курыды эм сасыды.
Ашшы ювсан оьзи де
Оьркен атпай, тез кашты.

«Ер коьп бизде, кайыrmас,» -
Деди басшы Алыпкаш,
Кайгыраган Солтанга,
Куьлимсиреп бир карап...

Янады бир, куьеди,
Кыршынып та соьгеди,
Оьлген топрак уьстинде,
Басшыларды эгинши.

Ашшы ойлар ашытып,
Юрек мараз таптырды.
Кырк ясына етпеген
Солтан бирден ян берди.

Кенъ яйылган данъылда,
Кишкенекей камырда,
Таза топрак сакланган,
Шашувдан алла каккан.

Уйкен атай тоьсине,
Эгиншилер касына,
Каьрип Солтан коьмилди,
Бу яшавдан кутылды.

Эгиншиди коьмген сонъ,
Маъшин кайта авылга.
Иши толган ясларга.
Кайдай бакты оларда?!

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОБЙЛЕРМИЗ

(повестьтен уьзиклер)

Каранъа боьлмеде сабаттинъ тыкылдавы аьлемет куьшли эситиле эди. Арада оны бир аьдемнинъ куьрсингени, авдарылганы енъеди. Сонъ тынык боьлмеде тагы да сабаттинъ ислеви бийлейди. «Мине бир йылга ювык сен кыйланасынъ, а сага оьлшенген заман кете береди. Аьдем оьмири, коькте яркырап соьнген айындырыктай, кыска. А сен оны мукаят та кыскарттынъ. Мен де токтап, айынъды-куьнинъди санамас эдим, ама заман токтамайды, ол биревди де аямайды. Онынъ кардашы да, тувганы да йок. Тур, Райхан, тур!» - дегендей болып сабат мукаят та куьшли урады.

Агаш кроватъте яткан аьдем козгалады, сонъ акырын турып, терезе баска янасады. Бир неше айдан бери кыскааяклы: «Ким кимге тенъ болмага керек?» - деген соравдан нава таппай эди.

Куьеви оьз авылыннан келип:

- Райхан, мен куьнали, суьйсень оьлтир, суьйсень тоьбеле, тек ярасайык, булай яшав болмас, сен мунда, мен онда, - деген эди.

Юреги телезип, хатын сорады:

- Кайдай куьнанъ бар экен меним алдымда? - Эм оьзи ишиннен ойлады: «Белки, анълаган болар, баьрин де юрегиннен оьткерген болар».

- Танъбийке мен юргеним... - деди эркек сакавсырап. Райхан онынъ коьзлерине, бетине тиклеп карайды, эм, соьзлериннен алдын, кайдай явап болаягын билди: «Бир зат та анъламаган!» - деген ойдан юреги сыгып, ты- нысын алмага эп таппай калды. Болса да эситтирип сорады:

- Баскалай куьнанъ йокпа?! Танъбийкеди шынтысы ман суьйген болсанъ, белки, мен де сени суьеек эдим.

Эркеги ога аьжепсинип карайды. Онынъ баладай аьжепсинуьви хатыннынъ ишин шыгара эди, эм ол салкын соьйледи:

- Тенъ болганда соьйлермиз.

- Ким кимге тенъ болмага керек? - деди Ибрагим, шырайы туьрленип. Белки, ол хатынын бирев мен юрге суьеди деп ойлаган болар. Ибрагимнинъ коьзлеринде коркув сезген кыскааяклы, ишиннен аьжепсинди: «Кара сен, оьзининъ аты таза болганын суьеди! Сага ашув уьшин де юрер эдим бирев мен сама, тек мага ондай тенълик керек тувыл».

- Ким кимге тенъ болмага керегин билмеймен, ойлап карайык, биз айлак ят аьдемлер, бизим юреклеримизде, ойларымызда бир ювык сезимлер де йок, танъла биримиз оьлсе, экиншимиз кайгырып олтырмайык, - деди Райхан ойлы коьзлери мен ерге карап.

Ибрагим кетти, хатын болса ойлай эди: «Эки туьрли юрек бирдей урувга, бирдей яшавды анълавга не керек? Билимме? Биз экевимиз де билимли... Яде бизим кылыгымыз тенъ болмага керекпе? Аьруьв яшайтаган аьеллерде эркек пен хатын туьрли кылыклы боладылар ша: эркеги шурш, шалт киси болса, хатыны юмсак, сабыр болады да, яде эркеги сабырга, акыллыга бир аз шалымлы, бир аз енъил хатын карсы келетаганы белгили. Ис олай болганда

туърли кылыкта тувыл. Кылыктар туърли болса да, юректинъ кайдай да бир ымтылувы, кайдай да бир бас ойы тенъ болмага керек болар. Тек ол тенълик бир каравдан коьзге коьринмейтагандыр, коьзге тез илинсе, баъри де дурыс уйленип, татым аьел курар эдилер... Коьз байлавыш ойындай: яде туьсер колга наьсип, яде туьспес...»

Райханнынъ эсине неге ди туькенши Аминаттынъ аьели туьсип кетеди. Эркегин де, хатынын да Райхан ийги аьдемлер деп санамай эди, ама татым яшайтаганларын коьрмей болмайды. Нешагы коьп соьйлейтаган кыскайклы болса да, Аминат эркегин яманламайды, кене де: «Бизикилер айтты, бизики-лер маслагат берди», - деп турады. Булай каравга Аминат шурш, тез шалынып кетеди, тез урсыспага да, аьдемлердинъ бетиннен алып соьйлемеге де суьеди. Ол авыл туькенде етекши эди. Авыл аьдемлери оны сыйламай эдилер. «Сол яман манъка бурыннынъ несин яратады экен Бекберди? Оьзи бир аьруьв эркек: соьгинмес, ишпес, дуныясына мукаят, увьслап акша да табады. Далдир пишесин тек кыдыртып эм соьйлетип кой!» - дейди хатынлар туькеннен кайтканда. Олардынъ соьзин эситсе де, Райхан эриспеге суьймей эди. Бекберди де, Аминат та акшады бек суьетаганларын, тегин куллык этпейтаганларын Райхан биледи. Бу авылга коьшип келген йыл кыскайклы, азбарда сыйыры болмаганга, сатлык суьт излеп баслады. Ол заман хатын аьели мен совхоздынъ квартирасында туратаган эди. Сораган сораганы «сатлык суьт» дегенге аьжепсинип, куьнде ярым литр суьт тегин берееклерин билдирдилер. Ушынлайын да, суьт, емис сатып беруьв эрши деп саналатаган эди. Дайым да халктан тегин суьт алмага намысы бармай, Райхан артында кара шай ишетаган болды. Эм сол куьнлерде суьт порошогы сатылмайма экен деп азык туькеннинъ етекшисиннен сорады. Райхан ол заман авыл аьдемлерин осал биледи. «Бизде суьт бар, синълим, мен сатпага боламан», - деди Аминат. Ама баасын айтканда, Райхан кызарып йиберди. Авыл ерде суьтти кала базарынынъ баасы ман тапканга, адалаган эди. Болса да, олардан суьт те, иримшик те, пыслак та, каймак та алатаган болды. Азыкты кайдан алатаганын билген таныслары баасын сорамай болмадылар. «Калай сум Аминат! Авыл ерине келисли баады тилесе не болады! Бары-йогы уьш бала уьйлеринде, не затлары етиспейди, ким биле», - деди олар аьжепсинип. Ама кыскайклы сол куьнлерде ок та ойлады: «Эгер ол уьйде ялгыз Аминат кызганыш болган болса, кайтип карт кайнанысын туьрлендиреек эди? Куртка да кызганыш болмаса, юмырткалардынъ кайда кишкейлерин сайламас эди сатлыкка, тавык-коькисти оьз разылыгы ман соьйтип коьп сакламас эди».

Бекберди де кайдай экенин школадынъ бир исиннен тура билди. Ремонт куьнлерде кыскайклы эркекке райцентирде карсы келди. Райподан кышкырык пан алган шиферин тез аьрекетлеп авылга еткермеге керек эди. Бекбердиди бос тракторы ман коьргенде бек суьйинди. «Не аьруьв карсы келдинъиз! Яранъ сав болаяк болса, яракшынъ алдынъа шыгар деген сол экен, - дейди кыскайклы куьлемсиреп. - Шифер алган эдим школага деп, буьгуьн еткерилсе, танъла танъ ман тоьбесин явып басламага болаяк эди. Сол шиферге болып ремонт созылды. Ямгыр яватаган болса, ишки тоьбединъ сылавы да, аклавы да пайдасызга шыгаяк...» - деп Райхан бос тележкаларга куьезленип карайды. Ама эркектинъ: «Нешагы тоьлейсинъ элтевге?» - дегени адалатты эм шаркын суьытты. Школаларда ремонтка деген акша директордынъ колына увьсланып берилмей, «перечисление» деген операция ман оьтетаган эди. Маьшинди

буьгуьн кыскайкыга райпо таппага керек яде болса авыл Совети совхоздан алып йибергенше карап турмага керек. Райхан эркегине де тел согып карады (Ибрагим совхозда бас инженер болып ислейди), ама оны таппады. Хатын акырын калтайдагы акшасын санап карады, он доьрт маьнет калган, туькеннен аьри-бери затлар алып уьлгирген эди. Нешагы берип болаягын айтканда, тракторист шырайы сувып, тез явап берди:

- Сен, карындас, айып этпе, заманым йок. Кошарга тийип сарайдан калган камысты курылыс боьликтинь етекшисине элтемеге керекпен. Мен онынь акында мутып та калгаман, - деп эркек аьрекетлеп коьлигине олтырды. Райхан болса экинши куьн райподынь маьшини мен туьске келди. Эркегиннен Бекбердининь тележкалары камыс аькелгенин яде аькелмегенин сорады. Ама тракторист бос келипти.

Энди бир неше йыллардан Аминаттынь акында ойлаганда, олардынь та- тым яшаганларына аьжепсинмей эди. «Эрли-хатын яман-яхшы болса да, бир тенълигин таппай, татымлык та таппас», - деп ойлайды Райхан. Эсине бала шактан, кинодай болып, баска аьдемлердинь яшавлары туьседилер. Энди хатын оларды баскаша анълап та болады. Авылларында Мезей деген юзим каравылшыды кызганышлыгы уьшин баьри де суьймейтаган эдилер. Балалар шанълы йол ман неше шақырым юрип, бир кишкей юзим уьшин Мезейге келедилер. Элинши йыллар эди. Ата-аналар сав куьн исте, балалар болса аска курсаклары тоймай, юзим бавга, карамыкка, карбызга кетедилер. Авылда колхоздынь уйкен юзим бавы бар эди. Булайына, халк озь огородларында не де оьстиреди, тек юзим мен карбыз шашпайды. Мезей балаларды коьргенлей, касларын туьйип, акырады, артында ашамага бир кишкей юзим береди. «Калай яман Мезей!» - дейди оьпкелеген балалар бос дорбалары ман авылга кайтканда. Ама «яман» Мезейдинь ога бек усамаган хатыны бар эди. Аты Айпара. Бети онынь кызувда пискен калакайдай доьгерек эм ашык. Дайым да куьлемсиреп туратаган хатын. Ол куьлгенде, каранъа кешеден куьн тувгандай, дуныя ярлык болады. Райхан оларга суьт тилеп неше де барган. Боьтен де аналары авырыганда. Кызалак босагадан абыткылаганлай, хатын куьлемсиреп карайды. Куьрижкеге суьт куйып, кызга шай берер, каймак салар алдына. Яс балалар бу уьйде йок эди. Бир кеделери Армия борышын битиреди, экиншиси райцентирде уйкен классларда окыйды, эки кызы куьевге баска авылларга шыккан. Белки Айпара уьйде кишкей бала болганын бек суье болар, белки оьзининь кылыгы сондай да танъ болгандыр. Онынь хабарына коьре уьйлеринде балалар коьп болган. Ама туьрли авырувлар, согыс йыллардагы ашлык он бир баладынь етевин оьлтирген экен. Нешагы уялшанъ болса да, кыз балалыгы ман хатынга бир йол эркеги акында сорав берди.

- Сиз, Айпара-абай, кайдай аьруьв аьдем, ама Мезей-акай, кызганыш эм каты. Юзим тилеп барсак, бизди кувады, тойдырып та ашатпайды, - дейди кыз куьшли кызарып. Айпара коьп заман уьндемей калады. Доьгерек танъ юзи мунъаяды.

- Ай, кызым, сен аьли де бала, кайтип сага баьрин де анълатайым, - деди ол Райханды басыннан сыйпап. - Мезей-аканъ коьп кыйынлык коьрген. Он ясыннан алып байлардынь койын баккан, курсагы аска тоймай, коьнъили аьдемшиликке заьр болып, етимликте оьскен. Совет патшалыгы куралганда, милицияда ислеиди. Ол заманларда паракатлык йок эди. Янъы яшав туьзилгенин суьймейтаганлар кувыстан-муьйистен куьлле мен, пышак пан комму-

нистлерди оьлтиреди. Мезей-акань да коммунист. Эки кере оны туьбек пен кумлардын арасыннан атып, яралаганлар. Соннан бери бир оьпкеси де йок. Сувык тийсе, оьлим аьде ятады, - деди хатыны куьрсинип. Сонь уьндемей тыньлайтаган кызга тиклеп карап, куьлемсиреди. - Сеннен алдын да айтканлар бар мага онын кызганышлыгы акында. Мен бетлегенде, Мезей-акань оьпкелеп те алды: «Сен мени аньламаганда, оьзгелерге не айып» деп. Онын айтысына коьре, колхоздын борышы коьп, колхозга яньы комбайн, яньы маьшин, яньы шалгылар керек. Юзим, аьжибийдай, карбыз, соган, камыс сатып акша этпесе, колхоз неден акша шыгараяк, дейди. Оьзек те, сиз балалар, ондай затларды аньламайсыз, а онын колхоз уьшин яны авырыйды.

Сол соьзлерден сонь кызалак юзимге бармайтаган болды, кыймасларынын да тыньлаганларын токтатты.

«Мезей де, Айпара да яньы яшав уьшин яшаганлар. Оьзлеринин паракхатлыгы акында олар баьриннен де аз ойлаган боларлар, - дейди Райхан оьзине. - Ибрагим мен меним арамда не зат тенъ болмага керек, не зат бизди кайтадан коспага, не зат бизге татымлык бермеге керек?!» Ама сорава явап табылмайды. Мине бу кеше де кыскааклы уйкламай эди. «Мен оьзимди аньлап боламанма? Мен ким?! Оьзимди аньласам, Ибрагимди де аньларман, белки» деген ой хатыннын оьзине де аьжейип болып коьринди.

* * *

Ети тавдын артында ясырынгандай, бала шагы акырын басын коьтереди. Мине Райхан анасынын уйкен юн явлыгына оранып, аякларына эски калошлар кийип, телетин куьришкесин коькирегине кысып, авылдасларга суьт тилемеге барады. Соьйтип, эртенги шакта уш-доьрт уйге кирип уьлгиреди. Бирев де кызды бос шыгармайтаган эди. Согыс биткенли сегиз йыл оьткен, Райханга болса алты яс эди. Авыл аьдемлери баьри де камыс ябылган маштак кара керпиш уйлерде турадылар. Азбарды коралав аьдет коьп аьдемлерде йок эди, сога коьре кызалак уйлерге алдыннан да, артыннан да, кабыргасыннан да янаспага болады.

Сыйырлары бузавлаган куьн ок та, Райханды анасы эртерек тургызады эм авылдасларга увыз йибереди. «Энди бизге де суьтке келмеге боласыз, Майкамыз манълайында кызыл юлдызлы бузав тапты», - дейди кыз мактанып. Сонь буларга да сыйырлары сувалганлар суьтке келип баслайдылар. Суьт аз болса, элек, таба, куьен, кол тийирмен уйден уйге коьшип юретаган эдилер. «Аьне онъмагыр элек тесилди, - дейди аналары унга энъкейип, - ювыр, Райхан, авылдаслардан алып кел!» Бир табады аз дегенде эки уй кулланады. Бир аьел кеште салса оьтпегин, экинши аьел танъ ман турып салады. Куьзде калага соган, каьртеп, аьжибийдай сатпага кеткенде, авыл аьдемлери энъ де керек алатларды аькеледилер, ама биревдин эьлеги сав турса, экиншидин эьлеги замансыз тесиледи. Сога коьре аьдемлер бир-бириси мен боьлисип яшайтаган эдилер. Оннан сонь авыллары каладан, райцентирден бек узак эди, ерли туькенде де коьп затлар йок.

Кой сойылса, доьрт де яктагы авылдасларга кесеклеп эт бериледи, тавык, коькис сойылса, сорпа элтенеди. «Оьзек те, киси колыннан кус тоймас, оьз отлагы болмаса, - дейди аналары каранъада кызы ман авылдасларга сорпа элтеп, - биз берген мен бирев де байымас, тек сыйлык бир. Сыйласань - сыйлык коьрсинь, амалым».

Оннан сонъ хатыннынъ эсине бебелерин бабалаган куън туъсип кетеди. Эки яслык Таймасханды каъмпет берип алдатып, ойыншык берип кызык-сындырып, бабаладылар. Аьдетинше, бабатай авылга киргенлей ок, кеделер уйлериннен эрек кашып, ак сакаллы, кырк ямав салынган кенъ шароварлы, эски дорбалы карттан коркатаган эдилер. Бабатай болса авылга йылда бир келеди. Куъз шакларда, халк истен тыншайып, базар кыдырып, уй сылап турган куънлерди бабатай да биледи. Ол келсе, уйкенлер суьйинедилер. Белки, йыйылмага себеп болганга, белки, кеделердинъ бабаланганына. Таймасханды бабалаганда, аталары кой сойды. Аналары туькеннен каъмпет-калаш аькелди, авылдас хатынларды йыйып, уйкен казанда ас асты, бавырсап писирди. Бавырсаптынъ ийиси болса сол саьатлей азбарга балаларды йыйды. Кыздынъ эсине таза ак булытлы коьк, оьрге ымтылатаган туьтин, кайнайтаган майдынъ ийиси, кызыл бавырсап, уйкен тепшекке салынган карбыз, хатынлардынъ куьлемсирейтаган танъ юзлери, сыбырдасып айтылаган сырлары, анасынынъ нур шашатаган коьзлери эм бебесининъ янында тоьбешик болып уйилген савгалар дайымга кирген эдилер. Халк таркаган сонъ, кыз кыймаслары ман бебесине аькелинген савгаларды кызыксынып карайды. Кайдай уйкен байлык бар: ийисли кызыл туьсли сабынлар, кесек шытлар, саржалар, кишкей наьскийлер, колдан тигилген кишкей коьйлеклер, бет явлыклар, шонтайлар, топтайлар. «Калай аьруьв экен бабаланган!» - дейди Райханнынъ кишкей синълиси, доьрт яслык Курасхан. Аналары куьледи.

Авил аьдемлерининъ танълыгын кыз боьтен де, аналары авырыганда билген эди. Ызгы балады тапканда, аналары больницада узак ятты. Савлыгы осал болганга, кишкей балады да эмгизип болмады. Кыс та куьшли болып шыкты. Сыйырлары да сувалган эди. Кыйынлык ялгыз келмейтаганы ушын болар. Тезеклерин де, осал ябылгангама, ким билсин, кар сувлап, заяга шыгарды. Аталары камыс орувга танъ ман кетеди, кеште келгенлей, атлы больницага йол алады. Куьнде де балага суьт элтенетаган эди. Доьртинши класска юретаган Райхан танъ ман турады. Уйкы сондай да таьтли заманда турув кыйын болганга, бир аз мырылдап алады. Атасы да:

- Тур, кызым, тур. Мен кетсем, уйклап каларсынъ, малга да карамага керек, - деп юмсап сеси мен бир неше кере айтады. Атасы шай асып эм кызувга салып бир неше каьртоп писиргенге, экеви ашамага олтырадылар. Ялгыз калган сонъ, бебелерине бир шорга шай асып, сарайдагы боькшеден тузланган капыста шыгарып, койлардынъ алдына пишен салып, сыйырга да коьз таслап, аякларын исси саклар уьшин, эки юн шорап кийип, суьт йыймага кетеди. Пальто орнына кыз уйкен явлык байлап, ушларын аркасына туьйинлейди. Пальтосын Райхан школага саклай эди. Кене де аналары язда ок бир неше юн наьский, колгаплар соккан эди. Кеделердики йыртылып баслаган, ама Айпара коьрип, бир кеше баьрин де ямап берди. Оьтпекти балаларга эки авылдаслары шерет пен салатаган эдилер, неге десе Райхан унды ийлеп те, оьтпек ясап та болмайды. Йыйылган суьттинъ яртысын кыз больницага деп писиреди, калганын шайга куяды. Райхан ман Курасханнан баска уьйде уш бала бар эдилер. Олар аналарынынъ йогын аньламага суьймегендей, тез-тез ас тилейдилер, кийимлерин де йыртып яде кир этип уьлгиредилер. Асты балаларга авылдаслары шеретлесип асатаган эдилер. Олар казанга эт салып, оьз уйлерине ювырадылар, онда да казан аспага керек эди, Райхан болса отка карайды, астынъ коьбигин алады, каьртоп аршыйды. Бир саьатлерден авылдас

хатын келип, лакса яде ынгал этеди. Кирди Райхан синълиси мен косылып юватаган эдилер. Коьбисин ше, кири ашылмайды. Арада бир Айпара келип, кирди юмага аькететаган эди. Авылдаслары Беризат та: «Сен бозартасынъ кийимди, Райхан, - деп акырады, - оьзинъ ювганнан мага аькелсенъ не болады. Тез-тез кирмеге эп табылмайды, дуныя кашып, биз кувамыз кашанда». Беризат оьтпек салатаганлардынъ бириси болганга, кыз оны кыйнамага уялады.

Окувдан сонъ Райхан синълиси мен авлакка отын йыймага кететаган эдилер. Ер бузлавык, куврайлар сувланган эм майысып уьзилмейдилер. Ама отын акында аталарына айтпага болмайдылар. Ол онсыз да азган, уйкламага да заманы калмайды, больницадан келгенлей, фонарьдинъ ярыгы ман сарайдынъ ишин тазалайды, сонъ этиклерин ювып эм курытпага салып, балаларды тоьрде ерлестиреди, уьстилерин ябады, олардынъ баьпишлерин ямайды. Танъ ман турып камыс орувга кетеди. Райхан болса куьнде де сув отынларды пештинъ кувысына салып курытады, бир-бирде курытпага авылдасларына элтейди. Бир йол синълиси мен отынга кеткенде, аяз куьшли экенин сезбей калдылар. Каьлош кийген аяклары уьсип, бармаклары сувыктан ашып, экеви де йылап баслады, сонъ отынсыз кайтпага амалсыз болдылар. Уйде оьтпек салып турган Айпара уьсиген кызларды коьрип, оьзи де йылап алды. Сол куьн ок та Мезей буларга арба ман куры тезеклер аькелди. Айпара айткан болар.

Кеште-кеште коьбисинше авылдаслары Беризат балаларга бас-коьз болмага келетаган эди. Аталары больницада, кишкей кеделер тоьрде яйрап уйклайдылар, Райхан ман Курасхан болса от ягып ас асадылар, арасында балалардынъ наьскийлерин, колгапларын эм резин этиклерин ювып аладылар. Беризат тоьрде олтырып, кеделердинъ шалбырларын, шорапларын ямайды эм кызлардынъ ислевине де коьз салады:

- Уйьренинъиз, амалларым, истинъ бир зыяны да болмас. Аьруьв этип ас ассанъыз, кир ювсанъыз, куьевге де сизди тез аларлар. Лаьйле, кайдай ийги кызларды оьстирген Алиме! - деп айтарлар. Ананъыздынъ тоьбеси коькке етер ондай соьзлерден, - дейди Беризат коллары ман тез-тез ислеп. Райхан онынъ соьзлериннен сонъ мукаят та шалысады, куллыкты ювырып этеди. Авылдасы болса куьлемсирейди. Тек Курасхан неге ди разы болмайды.

- Мен куьевге мактаган уьшин бараякпанма? Карап турсынлар бурынларын йыйып болмаган яман кеделер! Мен окыякпан, коьп окыякпан! - дейди ол, «коьп» деген соьзди созып эм эринлерин коьпшитип.

- Куьев де керек, окув да керек, - дейди Беризат, - сизинъ яшавда, оьзек те, окув керек. Биз энди калай болса да билген кепте яшадык. Аьне бизим аьбезек Карайдар лаьйле кайдагын биледи, - деп хатын, йылтырап кеткен коьзлерин, балаларга коьтереди. Карайдар онынъ кедесининъ кедеси эди. Райхан ман бирге окыйды. - Дуныяда кайдай миллетлер барын, тавлар эм тенъизлер кайда экенин, кайсы эл кайсы эл мен согысканын, ямгыр неден болатаганын. Уйькен тамаша боламан сога. Сувсылдатып окыйды китаблерди.

- Мен де билемен коьп затларды, - дейди Курасхан куьнлеп.

- Ал энди, биз билмеген неше затты бир кишкей балалар биледилер, - деп хатын куьезленеди эм аьжепсинеди. Сонъ ойланып коьсады. - Окув окув ман, ама халктынъ аьдетлерин де сыйлап билинъиз! Мен биремкей деп, уйькен болганда элдинъ аьдетлериннен кыргып ятпанъыз. Уйьинъиз бийик, уйьренъиз сыйык болар. Агаш кыйтыгын талкы туьзетер, аьдем кыйтыгын халкы

туъзетер дегенлей, янбылганда-сасканда элдинъ аьдети де керегер. Ойланмай, оьз йорыгына тувган бир аьдет те йок. Аьне Касбийкедей болып, басынъызга тийип ятар ойсыз яшаганда.

- Касбийкеди халк кайтип туъзетти? - дейди Курасхан аьжепсинип.

- Биз биле турып Касбийке бола болганлы туъкенши. Не заманда да райцентирге, калага барады, керек затты оьзине табады: онынъ табасы да, эледи де, куьени де бузылмас эм тесилмес эди, - деп Беризат ойлы коьзлери мен янып турган отка карайды. - Бизге тиленшилер деп селеке этетаган эди, куьлип айтса да, юрекке тиеди ше. Оннан сонъ биревдинъ кайгысын боьлмес, биревдинъ суьйинишине ювырмас. Кара киси асса - кара саны сисер дегенлей, алла бир йылдынъ ишинде коьрсетти ога коьрсетеекти. И-и-и! Бу яшавда ша ерсиз оьктемлик те, ерсиз катылык та явапсыз калмайды-ав! Тек бир алгасаймызтагы, кудайды куьлдирип, - дейди эсли хатын куьрсинип. - Бир йылдынъ ишинде коьрмеге суьвреттей, табынышлы эркеги анъсыздан авырып оьле койды, онынъ юзи озганлай, кеделери серник пен азбарына от салды. Эсинъизде болар эш те.

- Аьйе, аьйе, - деди кызлар бир тавыстан.

- Уьйкен от янып, аьдемлер йылап тегаран тымгыздылар...

- Мен кыймасым ман бизим сарайдынъ ишине тыгылган эдик, сонъ халктынъ кышкырыгын эситип, шыдап болмадык, Курасханды да етип, от бар ерге ювырдык, - дейди Райхан кызарып.

От, ушынлайын да, Райханнынъ эсинде куьшли калган эди. Кене де ол куьн ел йок, ол болмаса, сав авыл янып соьнеек эди. Лавылдап от коькке коьтериледи, тарсылдап уьйдинъ агашлары, камыслары янадылар, кызыл ушкынлар ян-якка шашырайдылар. Уьйкен оттынъ янында аьдемлер кишкей кумырскалардай болып коьринедилер. Аьдемлер дегенде де авылда хатынлар, картлар эм балалар калганлар, эркеклер эм келиншеклер ызанда эдилер. Балалар йылап, авылда бир аз заманга уьйкен коркыныш кара булыттай илинип турды, ама хатынлар, тез эслерин йыйып, ювыктагы каьневден уьринип-суьринип сув тасыдылар. Азбардынъ астын уьстине авдарып, от куванады, оьз йырын йырлайды... Ызаннан маьшин мен эркеклер келгенше, азбар да, уьй де, сарайлар да, бав да янып соьнген эдилер. Тойдан яланып кайткан балалардай, от энди кызыл тилин шыгарып, тыммага карай эди. Касбийке болса азбардынъ ортасында сувлы ерге олтырып йылайды, арада бозлап та алады. Анасынынъ йылаганын коьрген уьш бала да кышкыра эди. Оны ерден тургызып, балаларды да колларыннан етип, авылдаслары оьзлерине аькеттилер. Кыскажаклы куьшли авырып, больницага туьсти. Ол келгенше авыл аьдемлери, каты куьн йыйылып, керпиш кестилер, сонъ ол кепкенше азбарды тегиследилер, янган тереклерди сувырып алдылар. Керпиш кесилгенде Райхан да атасы ман коьмекке барганы эсинде. Балалар базласып топаша тасый эдилер. Азбар тегисленген сонъ эркеклер сарай салдылар, огородты кораладылар, уьйди калап басладылар. Касбийке больницадан шыкканда, уьйдинъ тоьбеси де ябылган эди. Уьйкенлердинъ соьзиннен Райхан колхоз да коьмек эткенин биледи. Ол заманларда агаш бек кытлык эди, болса да колхоз агаш пан камыс берипти. Хатынлар да оьз ара соьйлесип, уьй алатларын йыйдылар: бирев ястык, бирев ювыркан, бирев ун, бирев тамга илетаган кумаш, бирев савыт, калай да аьр аьдем оьз косымын этти.

Алиме Райханга деп тиккен кызыл суп ювырканын элтеди. Кыз анасынынъ янында косылып барганын биледи. Эм кулагына аьлиге дейим хатыннынъ сеси шалына эди:

- Наъспис басым, авылдасты-аданасты танымай кайтип яшайтаган эдим? Оьзи соккан йыламас десе де, не этейим? Кетик аяк - кезик дуныя, калай тийди энди баъри де басыма! - деп басын ыслап йылайды...

- Яманга яхшы бол деп халк сонынъ уьшин айткан, - дейди Беризат, ынъкал этпеге онъланып.

«Яманга яхшы бол!» деген соьзлер коьп йыллардан да кыскааяккыдынъ кулагына Беризаттынъ авызы ман куьшли шалынадылар. «Дурыс ша дурыс, тек нешагы куьш керек, нешагы сабырлык керек, яманды яхшы этуьв уьшин. Уьйи янмаган болса, Касбийке де халктынъ кенъ юрегин анъламаяк эди», - деп Райхан явлыкка оранып, каранъа терезелерге мунъайып карайды.

Куьевине явап береегин тагы да ойлайды. «Аьше Ибрагим, мен оьскен йылларда оьспегенме? Бизим арамызда эки-уьш йылга баскалык бар. Мен коьрген аьдетлерди ол да коьрмеге керек эди ше». Сонъ хатын басын тоьмен салып, ойланады.

Эм эсине авылдаслары Беризаттынъ хабары туьсип кетеди. Кызды Ибрагимге айттырганда, Беризат аналарына булай деген: «Яным-коьзим, Алиме, соьзимди дурыс анъла: Райхан бараяк уьй тегенлик пен авылдаска сув да тамызбас. Биз согыстан алдын олар ман конъсы эдик. Куданъыз янъы койга туьсип турган шаклары. Кудагайынъыз эки баласы ман авылда эди. Биревге кирмес, биревге шыкпас, бир аьжейип хатын эди.

Дав басланганда кайдай йигитлер авылдан кетип калдылар! Сизинъ куданъыздынъ сол йылларда ювык кардашы прокурор эди. Кол колды ювар, кол бетти ювар дегенлей, эбин тавып акалды Ашимди. Бизикилер бакырлар кеткени мен кайтып келмедилер, - деп Беризат коьз ясларын сыпырады. Онынъ куьеви согыстан келмеген эди. Доьрт баласын оьзи ялгыз оьстирди. - Согыс йылларда да, шоьлге ашлык келгенде де олар ыза шекпедилер. Эсимде, яс келиншеклер болып онынъ кошарында козылар бакканмыз. Бизим баьримизди де кудагайынъыз куьевине куьнлейди. Себеби болса болгандыр, эсимде йок, тек заман сондай эди. Туьсте бизге шайды бир кишкей аяклар ман береди, пыслакты да оьлшеп салады. Ислеген аьдем ондай аска тояма? Курсагымыз кавышып, тегаран юремиз. Юмада бизге аспага деп эки кило эт бериледи. Оны авылга йиберемиз. Балаларымыз бизден де аш. Ашимге шагамыз хатынын, ама соьзлеримизди маскарага айландарып кояды. Эркек те кызганыш эди. Бир куьн Юмазиет, янъы тувган баласы авырып, аьли Райхан бараяк кеде болса ярайды, авылга яракшы излеп кетти. Йолдасларымыздынъ биревин уьйге акырын йибердик. Ашим де кой ман шоьлде эди. Биз йиберген келиншек урлап бир доьгерек пыслак, бир оьтпек, бир шорга суьт алып келди. «Лаьйле, - дейди келген хатын коьзлери доьгерекленип, - колхозга йыятаган боькшеден баска оьзлерине де сондай савытка пыслак йыяды экенлер! Пештинъ кувысында баьнке-баьнке май, дорба-дорба курт, бир дорбады биз ятатаган уьйге тыктым, кешеде кайзармыз, какланган этлер, шеклер, ян-акам не де бар! Сав дуныя оьлсе де, булар оьлмеек экенлер!»

Ашап тойганда, коьнъил де коьтерилди. Сарынлар да айттык, куьевлеримизди эскерип те алдык... - деп Беризат куьлемсирейди. - Мен араларында энъ уьйкенлери болган сонъ, таяк бас деп мага тийди. Уьндемеймен. Сонъ

баъримизге де акырдылар. Бир де урламаякка соъз бердик. Кеширдилер деп ойлаган эдик, ама экинши куън Ашим авылга кетип, уш кызды алып келди. Хатыны коймаган болар. Авылга йылай-йылай кеттик. Ашлык заманы, тамак саклар ушын кайда да бараяксынъ... Оъзек те, сиз сайламагасыз кудаларды, Райхан сайлаган кедеди. Манълайына язылган сол болар, саъбийдинъ. Энь-шисин сама аърекетлеп алдыртарсыз».

Ама бу соъзлерди анасы кызына тойдан сонъ, кызы коъп кыйынлыклар шеккен сонъ, айтты. Белки, ол заман Беризаттынъ соъзлерине ынанмаган болар, белки, кызы куъевге бармай калар деп корккан болар.

* * *

Райханды школадан алып кыймаслары эм тенълери кужыр кызга санайтаган эдилер. Ушынлайын да, кыз оларга коъп усамайтаган эди. Язда тенълери шомылмага, оъленнинъ арасында «уый» болып ойнамага суъедилер, бир-бириси мен расканда янъы кийим яде ойыншык уъстиннен мактанадылар, уыйкен абалары яде акалары акында кызыксынып айтадылар. Райхан болса сол хабарлардан тез ялкады. Ама школага барганда, кыз китаблерди бек суыйген эди. Шырактынъ осал ярыгы ман кешелерде китабтен басын алмай окыйды. Куъндиз кыздынъ заманы болмай эди. Уыйде анасынынъ онъ колы болган сонъ, бебелерин оъстиреди, тавыкка-коъкиске карайды, сув аъкеледи, отын курытады, от ягады. Тек кеште окувга карап баслайды.

Кызынынъ балалай ойшанъ экенин анасы сезе эди: »Сен, амалым, неди болса соны юрегинъе алып, ойлап олтырма. Сенинъ куълетаган, ойнайтаган заманынъ. Мен ушын де кыйланма, алла язганы болар».

Ама кыйын яшав аъдемди яде айлак оъткир этетаганы, яде басатаганы белгили. Райхан артында йигерсиз болып оъсти. Анасынынъ авырыганы аз болса, «яманга яхшы бол» деп кызды халк аъдетлери эм анасы уыйретип туратаган эдилер. Дуныяда баъри де аъдемлер соъйтип тербия аладылар деп ойлай эди кыз. Кайбиревлердинъ яныннан сол тербия бослай оътетаган болар, тек Райханды тез бийледи. Кызга баъри де аъдемлер дос эм кардаш болып коъринетаган эдилер. Баърине де ынанады, алдатсалар да, кайтадан ынанады.

Сегиз классты биткен сонъ уш кыз болып калага педучилищеге туъспеге кеттилер. Райхан коъптен окытувшы болмага ниет этетаган эди.

Окувга туъскен сонъ кызлар (уъшеви де бир авылдан) бир боълмеде турмага токтадылар. Биринши куънлерден ок Марипат пан Сабират Райханды кулланып басладылар. Кишкейлей ислеп уыйренген кыз, ашамага ас йогын коърип, йыйылмаган боълмеди эслеп, шыдап болмайды. Кыймаслары дурыс этпейтаганларын сезеди, ама, бетлерине салып айтпага, йигери батпай эди. Сосы йигерсиз кылыгы ушын класста да (педучилищеге мундай ат сакланган эди) Райханды санга салмайдылар. Булардынъ ишинде сол калада школады биткен бес кыз бар эди. Олар оъзлерин бек йигерли туталдылар, аз болса орысшады да сувсылдатып биледилер. Кыз ишиннен оларга усамага суъеди, ама авылда, уыйде алган тербиясы оны берк ыслай эди. «Кайдай йосык керек йигерли болмага?» - деп кызалак тарланады...

«Аъжейип ис, - деп эндиги ойланады яс хатын терезеге янасып. Танъ атпага аъли де эрте эди. - Неге бу дуныяда юмса аъдемди баъри де шет алады? Куъшлилер эм аъйлежилер, ондайды осалга санап, мукаят та таптайдылар.

Оъзек те, ол инсан сав оъмирине яде ийменшек болып калар, яде онынъ юрегинде катылык тувар. Калай болса да, танъ кисидинъ бу туърленислери аъруув тувыл. Юмсака аъдемлер коьп болса, кимге яман болаяк экен? - деп куърсинеди хатын. - Ама оъз ойыннан оъзи шийкенип, басын салкын сиседен тез алады. Явлыкка оранып, уый иши мен кезеди. - Эш те, катылык пан бирге бу дуныяда аъдемлер арасында танълык та оъсе болар. Танълык болмаса, ол заман авыл аъдемлери Касбийкеге коьмек этеекпе эдилер?! Танълык болмаса, анамыз авырыганда суът, отын береекпе эдилер?! Танълык йок болса, хатынлар тек оъзлерининъ савлыгын эм яслыгын саклап, аданаслары эм куевлерин акында, тувган эм тувмаган балалары акында каър шегеекпе эдилер?! Бала табув - уйкен танълык. Мен аъли анълайман, неге бизим ата-бабалар «яманга яхшы бол» деп уыйреткенлери. Дуныяда катылык коьп экенин олар аъруув анълаганлар. Катылыкты енъуув уышин юмсаклык та коьп болмага керегин билгенлер. Йок, мен кайтип ойласам да, мени ойсыз тербияламаганлар. Меним танъ болганымды суыйгенлер. Аъше неге кай биревлер тек оъзлерин суыйип уыйрендилер?! - деп хатын бирден шекленеди. Ама сол такыйкалай онынъ орнына баска ой тувады. - Сув да карсы келген топыракка кирип болмайды. Саз балшык ийлесип, сувды ер астына йибермес, сога коьре саз ерде яйрап шешекей де, аслык та шыкпас, кара топыракка болса куьн де, сув да оьтип, яшав басланар, кара топырак доьгерек якка берекет яады. Элдинъ аьдети де танълыкты, ис суьерликти карсы келген канда тербиялап болама? Мен оьзим ше анъкав бала эдим ол заманларда, каным, тамырым оъзи сайлаган оьзине керекти», - дейди хатын балалыгына, эрте яслыгына шеттен карап. Эм эсине он алты ясында келген биринши суыйими туьсип кетеди. Оннан бери коьп куьнлер авысып, коьп янъы айлар тувып, коьп карлар эркектинъ орам ман юрген ызларын ювган. Ама эстеликти юваяк куьш табылмады, белки, эстелиги де сол ызлар ман косылып йок болган болса, Райхан Арсенге бараяк эди. Ким биледи, белки, наьсипли де болаяк эди...

* * *

Райхан педучилищединъ экинши курсына шыгып, язгы каникулга уыйине келген эди. Ама келгенлей, батпакка аякларын, колларын тыкпага амалсыз болды. Сол яз атасы эски уйди бузып, янъы уй салган эди. Авылда тезден Амирхан деген окытувшыдынъ тойы болмага керек. Райханды эм онынъ эки йолдасын калада окыганга, уйкенлер санына киргиздилер. Сога коьре тойга да шакырдылар.

Кеште кызлар клубта расадылар. Марипат пан Сабира тек сол той акында хабар юритедилер. Олардынъ аьзирлиги куьшли эди. Марипат абасынынъ шешекейли помбархат коьйлегин оьзине уйытады экен, Сабира болса райцентирден коьк туьсли тафта кумаш аькелип, оьзине янъы мода ман тигеди. Коьйлектинъ этеги узун эм тар болаяк. Егини йок. Ягасы ак даьрейден экен. Тезден эки кыз калага барып аякларына босоножкалар алаяклар. «Бизге ким караяк? Биз аъли де кишкей ше!» - дейди аьжепсинген Райхан кыймасларына. Кыз да, белки, аьзирленген болар эди, ама сылав баъри де заманын алады.

Той куьн Райхан, кыймаслары артыннан келгенде, батпактан ювынып, коьп янъы болмаган кызгырт шешекейли крепдершин коьйлегин кийди. Узун кара шашларын бир оьрме этип, аркасына таслады. Ушына бир ыспайы каслы туьйревишин салаяк болган эди, ама карап турган анасыннан уялды.

Тек босоножкалары яңгы эм ыспайы эдилер. Оны кызга атасы Биринши Май байрамга деп райцентирден аькелген эди. Туьси кызыл, катлавы бийик. Кыздынъ йинъишке каркырасы, сылуw каслары, сыланъ юзи, йылтыраган кара коьзлери эски коьйлекти де яңгы этип коьрсеткенин кыймаслары тез сездилер. Коьз тиймесин деп анасы кызлардынъ ушевин де туькирип алды, сонъ кызына юмсаk карап:

- Меним доьгерек алтын кулакшынларымды тагасынъма? - деди.

- Кой, кой, мама! Онсыз да уйкен кыз болып коьринемен!

- Болса да сен ыспайы кыз, - деди йолда Сабират, Райханга тиклеп карап.

- Сени мен бирге олтырсак, бизге бирев де карамас. Биз Марипат экевимиз бирге болармыз, а сен баска кызлар ман турарсынъ.

Райхан батпактан эм тобаннан сискен бармакларына карайды эм бир зат та айтпайды. Кыз оьзининъ сылуwлыгына бир де маьне бермейтаган эди, оьз куьши мен эм табынышы ман келген етимис тувыл ша, соьйтип тувганында не оьктемлик бар, эрши болып тувмага да болаяк эди ше. Сога коьре кызлардынъ соьзи аьжепсиндирмей болмады.

Буьгуьн той кыз бетте, солай болганга яслар Амирхан ман бирге конъысы авылга кетпеге кереклер. Кырк шакырым йол юрилеек болган сонъ, ясларды кедединъ анасы уйге киргизди. Кызлар бир боьлмеде, кеделер баска боьлмеде шай иштилер, писирилген боьрек, эт ашадылар. Райхан шат коьнъилли эди: кайтип сылавдан арыганын эм безгенин кыз яңгы анълай эди. Авыр истен сонъ ял алуw таьтли болады экен. Оьзиннен-оьзи куьледи, йыйылганлар баьри де аданас-кардаш болып коьринеди. Коьп кешикпей яслар бийик бортлы тоьбеси ашык маьшинге миндилер. Агаштан кеделер бир неше сыра олтыргышлар ясаган экенлер. Райхан, аркасын кабинге тиреп, биринши сырада ерлескен эди, янына Зейнаб деген баска калада окыйтаган кыз келди. Калган сыралар Райханнынъ коьз алдында, ким мен олтырганын, неше аьдем олтырганын билмеге кыйын тувыл эди. Сабират пан Марипат экинши сырада, маьшиннинъ бортына ювык, янларында бир кеделер ерлескенлер. Маьшинде ят эркеклер эм кеделер коьп эдилер. Амирхан институт битирген сонъ, олар да институт битирген болар, бес йыл калада окыган аьдемнинъ дослары аз болама. Амирханга усап, яслар коьбиси оьзлерин аьруьв тутадылар: коьп эм кышкырып соьйлемейдилер, ерсиз акырып куьлмейдилер, кызларды маьшинге мингизбеге де, оларды олтыртпага да ярдам бердилер. Калайына да Райханга Амирханнынъ дослары яраган эди. Маьшин коьзгалган сонъ, яслар йырлап басладылар. Райхан да эм йырлап, эм шапай кагып завкланады. Бу тойдан сонъ кайдай куьш пен яңгы уйлерин сылаякты биледи. Йолдынъ яртысын оьткен боларлар. Бирден кыз, куьннинъ нуры коьзин шагаластыргандай, бетин кайда акашаягын билмеди. Уьшинши олтыргыштан бирев тиклеп карай эди. Куьшли коьзлер болар. Куьлип, ойнап бараган аьдем кайдан оларды сезбеге керек эди. Кыз аьжепсинип ят эркектинъ бетине тувра карады. Аьли де, он йылдан артык заман озса да, Райхан аьруьв анъламай эди, неге сол заман эркектинъ коьзлериннен аркасы терлеп, каны куьшли ювырып, иш майы ирип кеткенин. Танымаган аьдемнинъ бир каравыннан, курыган тобанга усап, яллап кетерме аьдем? Бас деп корккан эм адалаган кыз эркектинъ коьрмеге бек туьзуьв экенин де эслемеди. Ама суьзилген авыр куба коьзлериннен кайда кашаягын билмей эди. Басын тоьмен салып, ойланады: «Неге ол эркек мага карайды? Мени енъил коьре болар. Неге мен оннан коркаман? Коркпайман

мен оннан!» - деп йигерленип, ашувлы коьзлери мен эркекке карады. Ама сол такыйкалай юреги телезип кетти.

Конактарды кырдагы палаткага ерлестирдилер. Кеделер мен кызлар бирге олтырув аьдет яньы шыгып баслаган эди. Алдын тойларда кызлар бир боьлмеде, кеделер экинши боьлмеде олтырганлар, тек бийимега деп азбарга бирге шыкканлар. Энди баьри де бир ерде олтырадылар, аз болса кызларга шагыр ишпеге де разылык бередилер. Сары коьйлеклидинь янында олтырмага уялып, Райхан ортада ерлести. Эркек кызды оьзи мен аькетпеге суьйгендей, онынь янында иркилген эди, ама Райхан эслемегендей, сол заман янындагы бир аьдем мен соьйледди. Эркек, оьпкелегендей, тез кетти эм алды бетте, Амирханнынь янына олтырды. Сабират пан Марипат та янына барганлар. Узактан да Райхан эркектинь арада карайтаганын сезеди, эм неге ди сол карав юрегине куваныш аькеледи. Оьзине оьзи ынанмай, эркек бетке карамаяк болады, ама яшавыннан бир маьнели зат кеткендей, коркып оны коьзлери мен излейди. Кыздынь янында олтырган ят кеде бир яшавды алган аьдем болып шыкты. «Танысайык, танысайык!» - деп каныгады. Райхан ога суьймей карайды: «Коьйлеги кайтеди аьше, терисиннен кийгенме? Бети де кып-кызыл, куьйгенме яде эсиргенме?» Эм теньлестиретаганын оьзи де аньламай, кедеден сары коьйлеклиге карайды. Тек аьли Райхан эркектинь аьжейип туьзуьв экенин сезди. Койы кара шашлары буйраланып кень маньлайына туьседилер, суьзилген куба коьзлерининь уьстиннен койы каслары оьтедилер. Туьз бурны, кыздынь бетиндей йылтын кара сылань бети, кызгырт эринлери - баьри заты минсиз болып коьринеди Райханга. Эм кыз, коьзлерин акашып уьлгиргенше, эркектинь караганын тувра сезди: «А, ялкасыньма?» - дегендей болып, суьзилген ярасык коьзлер куьлемсиредилер. Ястынь уьстинде йогарыдагы эки булы туьймеленмеген кыска егинли саргылт коьйлек бар эди. Неге ди кыз эректе олтырганда ят эркектинь бетин де, кийимин де, кылыгын да эслеп баслады. Эм коьнйили тоьмен болады: «Кайдан яратсын ол мени! Селекеси келе болар мага, - деп ойлап уьлгиргенлей, оьзине ашувланады: - Сен аьли де кишкей, кишкей! Калай уят бирев сама меним ойларымды аньлайтаган болса. Бойы бир тутам болып, эси-дерти кеделер деп куьлер эди. Аьли де уьш йыл окымага керек, сонь бир йыл сама ислемерге керек, оннан сонь карарман кеделерге». Ама тынълавсыз, уятты муткан, коьзлери соьлеги эркекти излейдилер акырын. Мине ол янында олтырган кызларга лимонад куяды, алма, козы аьпери, бир затлар куьлип айтады. «Сабират пан Марипат карайдылар ша кеделерге, аьне, оьзлерин уьйкен кызлардай тутадылар. Аьше мага ярамайма?!» - деп ойланып турганда, онынь да карайтаганын сезди. «Меннен кашама деп ялкып олтырсынь, а мен ялкпайман!» - дегендей боладылар онынь аьжейип коьзлери. Кыз оьпкелеп, басын баска якка бурганда, соьлеги «танысайык» деп каныгатаган ястынь тувра юзине карап алды. Кеде аракыдан кызарган коьзлерин Райханга тигип: «Мен сени акашарман бу кеше!» - деди акырын. «Мен аьли де кишкей, атам сизди оьлтирер», - деди кыз. Кеде саркылдап куьлди. Ювыкта олтырган яслар буларга карай эдилер. «Оьтирик айтканда, сага он сегиз коьпте болган, ушынын айтканда, йырмага да келгесинь», - дейди кызыл шырайлы кеде кызды коьзлери мен тинтип. «Сол экен сары коьйлеклидинь йолда мага тиклеп караганы!» - деп кыз суьйинеегин де билмей, кайгыраягындай билмей, адалады.

Ызы болаяк.

**АСКЕРБИЙ КИРЕЕВ,
КЧР халк шаири**

НАЪСИПЛИККЕ СЕН ТУВДЫНЪ

кызым Тамарага багыслайман

Эки коьзинъ шымдай болып йылтырап,
Сен бесикте, кызым меним, ятасынъ.
Куьннен-куьнге юзинъ сенинъ яркырап,
Язлыктагы шешекейдей атасынъ.

Сенинъ юмсаk, нур куьлкинъди мен коьрсем,
Куваныштан тоьбем коькке етеди.
Аьр заманда, кызым, эске сен туьссенъ,
Бар авырлык денимнен тез кетеди.

Сен алтыным, карлыгашым, юлдызым,
Коьнъилимди тап язлардай ашасынъ.
Наъсипли куьн наъсипликке сен тувдынъ
Алдыда да, кызым, кувнап яшарсынъ.

БАЛА ШАГЫМ

Кыс кувылып, кар ирисе, шорылдап,
Шокыраклар тас тыгыртып, аккандай.
Болып кетти, кетти ушып яркылдап
Балалыгым. Бала шагым сонадай.

Озып кеткен эндиги ол заманлар:
Бакырык пан кышкырык, завык ойынлар.
Ол балалык, дослар, артка эш кайтпас,
Кайтып келип, куьлемсиреп карамас.

Терезеден тыска соьле карайман:
Кара ер йок – ердинъ уьсти ап-ак кар.
Шана тевип ойнайдылар завкында
Тоьбешикте куванышлы балалар.

Бу коьринис юрегиме баалы –
Бала шагым эне коьзим алдында.
Кетсе-кетсин, дослар, меннен балалык,
Бала шагым – аьр бир сосы балада.

ЮРЕК СОБЗИ

(баллада)

ян досым Катяга багыслайман

1.

Ашык меним, коьресиньме, коьзлерим.
Мен алыска ымтылыслы карайман.
Эсинье ал, сага сосы соьзлерим,
Юрегиньди мен суьйим мен орайман.

Суьйим келди аньламастан оьзиме
Суьйим келди ян-юрекке кадап ок.
Энип шыктынъ кешелерде туьсиме –
Соннан бери тынышлык эш мага йок.

Сен келесинь аьр заман меним яныма,
Юрегимди есирликке аласынъ.
Ак сиседей ашык Кобан сувыннан
Таза сенинъ сагынышлы карасынъ.

Яздай ярлык, айдай кувнак бар юзинь,
Тап майдагы шешекейдей атады.
Ант этемен, бирге сен мен кеш куьним.
Коьньил ашкан куванышка батады.

2.

Оьстик бирге бир авылда экевмиз –
Кайтпас артка сол баалы кеткен шак.
Ойламадык ол заманда оьзимиз,
Йолымыз бир болаяк деп, туьз айтсак.

Школада бирге окып, бир юрип,
Сонъ кутылып кеттик алыс калага.
«Эслемединъ сонда меним серпинип...»
Деп эндиги айып этпе сен мага.

Янъылыслар болды яслык куьнлерде,
Озып кеткен суьйимнинъ бар арасы.
Службадан кайтып уьйге келгенде,
Бойсындырдынъ коьзлеримнинъ карасын.

Шекленме сен эм де калма сейирге:
Мен сырымды калай аштым деп сага.
Болмас энди юрегимди киртлерге,
Адым алдым сени минен яшавга.

3.

Озса-озсын асыгыслы куьнлерим,
Мен алдыга куванышлы карайман.
Коьз алдымда – ашык сенинь коьзлеринь,
Суьйип сеним суьйимим мен орайман.

Ыйнанымлы сенинь йылы карасынь –
Сен тизимде олтырасынь баладай.
Наьсибиньди сеннен бирев сораса –
Айтарсынь сен «Наьсип менде язлардай!»

Юрегимди сен таныйсынь, билесинь,
Юрегимнен ашкыш сенинь колынъда.
Суьйинишли болып аьли юресинь,
Тувар тагы уьйкен наьсип алдыда.

Айттырмайша айтылаяк соьзлерин,
Ялын болса, юрек деген шыдарма?
Айтпасань да, айтып туры коьзлеринь:
«Мен суьйгендей суьйип баска боларма?!»

4.

Бирге яшап неше айлар эм куьнлер,
Арамызга кол сувыклык созбайды.
Бизге карап, белки, дослар куьлерлер:
«Сосылардынъ суьйимлери тозбайды».

«Не кужыр, – дер, – не аьлемет!» белгили
Арадагы татымлыкты анъламай!
Билмейдилер: суьйим болса сенимли –
От куьйдирмес, оны тас та яралмай.

Туьньилмеспиз: эш бир зат та болмасын –
Зат табылар эм наьсип те мол тувар.
Оьмирлерге бизим суьйим яшасын,
Сол суьйим мен яшавымыз бай болар.

Ашык меним, коьресиньме коьзлерим.
Мен алдыга суьйинишли карайман.
Эсинье ал, сага сосы соьзлерим –
Юрегиньди мен суьйим мен орайман.

МАГОМЕТ-АЛИ ХАНОВ,

Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

ЯЗУВШЫДЫНЪ ЗАМАНЫ

Биз баъримиз де – балалык шактан. Оьзлерининъ балалык йыллары акында коьп язувшылар бек ийги асарлар язганлар. Бар сондай шыгарма айтувлы ногой язувшысы Бийке Кулунчакова да. Ол «Тунъгыш» деп аталады. Бу хикае тек автордынъ балалыгы акында тувыл, ол Уллы Аталык согысыннан сонъ тувган савлайы Ногой шоьллигининъ балалары акында десем ялган болмас.

Бизим ата-аналарымыздынъ несилине яханнем оты яллаган энъ де авыр дунья согысында элин коршаламага, тылда калганларга да енъуьв уьшин куьреспеге туьсти. Давды токтатувга олар баър куьшин де салдылар. Кавгадан сонъ да бузылган авыл-калаларды, халк хозяйствосын кайтадан туьздилер. Событип, бизим ата-аналар дуньяда болмаган баьтирликти эки кере кайтарып эттилер.

Ол замандагы балалардынъ оьзлерининъ де яшавга талпынувы куьшли эди. Ашлык, ярлылык болса да, ойсызлык болмаган. Баъри тапкан затты аылде тенъ боьлгенлер, балаларда оьз уьйлерине пайдалы болмага шалыскаклар.

– Бизим несилимизде ал деп ис суьерлик бар эди. Эриншеклик уят зат болган. Уьйкенлерге уьйшиликте яндавыр болмага ымтылып оьстик. Кишкейлерге тирев болып, оларды оьстирмеге коьмек эттик. Ата-аналарымыздынъ кыйынынынъ экинши ягы – олар балаларга аьруьв тербия бердилер, баъри затга да коьрим болдылар. Оьзлери ара аьдемшиликти, катнасувлыкты кайтип ийги этип сакладылар. Тек танъкылык куьшли эди: аьлиги балалардай оьрленмеге баъри керекли эплеримиз болмаган. Бизим несилимиздинъ балалыгы ойыншыксыз (олар бек сийрек эди), керекли кийимсиз оьтти. Болса да сондай а выр балалыктан биз яшавга ийги затлар алып шыктык. Сол йыллар акында язылган «Тунъгыш» деген китабим орысшага да коьширилип, «Улица моего детства» деген аты ман Москвада шыкты. Ога 1988-нши йыл Дагыстаннынъ оькимет адабият баргысы берилген, – дейди Бийке Искаковна озган бала шагы акында.

Биз язувшылардынъ, шайирлердинъ акында язгандай болсак, коьбисинше олардынъ яратувшылыгына, язган китаблерине эс беремиз. Яшав якларын аз коьрсетемиз. А кайсы язувшыдынъ да байыр оьнери онынъ яшавы кайтип оьткени мен тап-тар байланыслы. Мен Бийке Искаковнадынъ Янъы (аьли Эдиге) авылында оьскенин, коьп балалы тыпак куллыкшы аьелде тербияланганын билетаган эдим. А мине «Тунъгышын» оькыганда, онынъ балалыгы акында ювык билдим. Болса да мен аьлиги заманда бала болганнан, ол йылардагы

бала болар эдим деп ойлайман. Ойынга, аска-сувга тойып оьспесенъ де, коьнъилинъ кайдай канатлы ярык мыратларга толып, бавырмалы, ис суьер, танъ юрекли аьдемлердинъ янында оьскенинъ маьнели тувыл? Аьли коьп ягыннан бас деп тек оьзин, уьйин, автомашинасын суьетаган аьдемлердинъ заманы келди.

Мен туватаган 1960-ншы йылларда шоьлдеги яслар арасында неге ди техникумларга туьсетаган аьдет бар эди. Сол йылларда Б.Кулунчакова да авылыннан уьш кыз болып, Буйнакск каладагы хатын-кызлар педучилищесине окумага кетеди. Окувдан босаганда орыс тилинде ятлавлар язган. Онынъ биринши ятлавлары биринши суьйимнинъ сабарли сезимлерине, коьнъилди оьрге коьтерген суьйинишине, солкылдаган юрек ярасына багысланган эдилер. Оларды ол биревге де коьрсетпеген.

Педучилищеди кутарган сонъ Б.Кулунчакова Дагпединститутынъ математика боьлигине заочно окумага туьседи. Не уьшин математика факультетине? Бийке Исаковна математикадан бек талаплы эди. Математика бойынша ол туьрли олимпиадаларда да катнаскан, окытувшылардан коьп мактавлар алган. Баслапкы йыллар Янъы, Нариман, Кумлы авылларында окытувшы болып ислеген.

Амма юреги ятлавлар, хабарлар язувга ымтылатаган эди. Окытувшы болып ислеп турган аьсеринде ол белгили ногой язувшысы Куруптурсын Башиевич Оразбаев пен йолыгыскан. Язувшы ога: «Яз оьзинънинъ тилинъде. Сен оьз халкынъа керексинъ», – деп коьнъилин коьтерген.

Оьнер аьрекетин кыска хабарлар язувдан баслаган. 1967-нши йылда «Шоьллик маягы» район газетасында, «Тувган ерим» альманахында хабарлары шыгып баслайды. Бийке Исаковна эндигиси математика дуняасыннан адабиятка толы кепте коьшеди. Доьрт йылдан сонъ Дагпединституттынъ филология факультетине окумага туьседи.

– Мен Москвадагы Литературалык институтка кетип окумага суьйген эдим. Документлеримди де аьзирледим, литературалык конкурсты да оьттим. Ама атам ман анам, ногой аьдети мен, меним эндиги уьйли-эскили болганымды суьйдилер, узак ерге йибермеске шалыстылар. Болса да мен филфакты 1974-нши йылда куры «бес» белгилер мен битирдим. Студент йылларымда ана тилинде «Бир аьелде» эм «Казбек» деген эки повестимди яздым, – деп эскереди язувшы.

Окувын кутарганша «Бир аьелде» деген биринши китаби баспадан шыгады. Оннан сонъ «Казбек», сонъында уьшинши, доьртинши эм баска китаблери артлы-артыннан шыга береди. Элбетте, бу китаблердинъ аргы ягында уйкысыз, наvasыз язув уьстинде оьткен туьнлер калганын ол тек ялгыз оьзи биле болар. Сойтип Б.Кулунчакова ана тилинде ети кара соьз китабин язып шыгарады, доьрт китаблерин – Москвада орыс тилинде.

Язувшыдынъ литературалык аьрекетин эслемей калмадылар. Онынъ «Белая дочь степей» деп аталган пьесасын 1979-ншы йылда Москвада, сонъында Киевте баспадан шыгардылар. Оны Братск, Тула, Саратов, Полтава, Нукус, Железногорск эм Махачкаладынъ балалар театрларында сценага салып коьрсеттилер. Махачкаладагы лак миллет театры 2006-ншы йылда бу пьесады сценасына салып, районларды айланып шыкты.

Б.Кулунчаковадынъ яратувшылык аьрекетине Дагыстанда йогары белги берилген. 1994-нши йылда ога «Дагыстан Республикасынынъ халк язувшысы» деген сыйлы ат тапшырылады. Ол 1985-нши йылда ДАССР-дынъ, 2005-нши йылда Россиядынъ сыйлы маданият куллыкшысы деген оьрметли атларды казанган. 2010-ншы йылда ол «За заслуги перед Республикой Дагестан» ордени эм М.Шолоховтынъ, А.Чеховтынъ медальлери мен савгаланган.

Ызгы йылларда Бийке Искаковна «Кукла», «Все времени подвластно в этом мире», «Свидетели двух эпох» деген китабларын де орыс тилинде шыгарды. Ызгы китабинде публицистика, туурли аьдемлерге багысланган оьнер зарисовкалар, макалалар, очерклер ерлескен.

Б.Кулунчакова оьз яратувшылыгы ман бирге революциядан алдынгы ногай йыравларынын оьнерине, миллет фольклёрге де уйкен маьне берип келеди. 1980-нши йылларда ол ногай тилинде С.Батыров туьзген «Ай Айданак, Айданак», А.Сикалиевтинь «Оьсиет», Т.Акманбетовтынь «Айтувлар эм такпаклар», «Куьмис алка» деген йыйынтыкларын шыгармага коьмек эткен.

Соньгы йылларда онынь аьрекети мен журналист С.Рахмедовтынь, ногай поэтлери Г.Аджигельдиевтинь, М.Кожаевтинь, бу сыдыралардынь авторынынь, С.Майлыбаевадынь, Абдулла эм Куруптурсын Бариевлердинь, язувшылар С.Капаевтинь, Ш.Курмангуловадынь, аьлим Д.Кидирниязовтынь эм баскалардынь айырым китаблери дунья коьргенлер. Боьтен де коьп куьшти Бийке Искаковна «Йыр иеси мен эдим» деп атап Ногай Ордадынь атаклы шайделерининь яратувшылык ислерин ногайша эм орысша шыгарувга салган эди. Ызгы китабти орыс тилине шаир Фарида Сидрахметова коьширген.

Б.Кулунчакова соны ман бирге коьплеген баска миллет поэтлердинь, язувшылардынь язганларын ногай тилине коьширген эм коьширеди. 2014-нши йылда Дагыстан китаб баспасында онынь «Бирлескен аьелде» деп аталган китаби шыккан. Онда Сырт Кавказдынь белгили авторларынынь ятлавлары ногай тилине коьширилген эди.

– 1980-нши йылларда мен Москва туьбиндеги Переделкинода ерлескен яратувшылык Уйине тез-тез барганман. Онда сол замандагы элимиздинь оьнер элитасы йыйналатаган эди. Олар ман таныстым, катнастым. Мундай катнасувлар аньлавымды кенъейткен. Мен эркин кепте ойламага уйренип басладым, – деп боьлиседи язувшы.

«Бозторгай» деп аталган шыгармасында автордынь шынты суьйимликти коьрсетпеге деген ымтылысы ашык сезиледи. Хикаединь бас баьтирлери Динислам ман Айсылувдынь юреклерин бир куьн ишинде ярыклаткан эм йылыткан суьйим соньында оларга яшамага куьш береди, коьплеген авыр сынавлардан оьткереди. Яшавда таза алал суьйимликти аьр дайым да, аьр куьнде де аявлап сакламага, коршаламага кереклиги акында соьз коьтериледи.

Бийке Искаковна 26 ясында «Казбек» деген повестин язады. Онынь ортасына ногай кедединь бактысы салынган. Ол баладынь анасы оьлмеген болса, яшавында баьри заты да баскалар ман тенъ болаяк эди. Анадынь ян йылувы, юмсак аьруьв соьзи, баласынынь басын сыйпаганы аьр кимге де оьз заманында бек керекли.

Бийке Искаковна 40 йылдан артык заман оьнер аьрекети узагында тек ногай тувыл, коьп миллетли Дагыстан адабиятында да оьзининь коьрнекли ызын калдыратаган аьдем. Ол баска халклардынь белгили язувшылары ман ювык таныс. Олардынь язганларын да ана тилине коьширеди. Оьзи эндиги де ярык ойларга толы. Эндиги де миллет адабиятынынь буьгуьнгиси эм таньлагысы уьшин яны авырыйды. Бийке Искаковна «язувшы тек оьзи, халкы уьшин тувыл, заманы уьшин де яваплы болмага керек» деп санайды. «Биз неге ди заманлар яман деп шагынамыз. Ол дурыс тувыл. Заманды аьруьв де, осал да этетатаган биз оьзимиз» дейди язувшы. Б.Кулунчакова бу ягыннан язувшы тек оьз заманынынь яхшысын, яманын коьрсетип калмай, аьдемлерге алдыга бараяк йолын да белгилемеге керек деп биледи.

2013 й.

ИШИБОЙ

(легенда)

Бу ис муннан мынь йыл артта болган ды,
Халк эсинде хабар болып калган ды...

* * *

Ол шакларда баска эди бу шоьллер,
Ат белиннен озып биткен оьленлер,
Шоьл мен терек бир-бири мен авысып,
Кайбир ерде онъып оьскен кавысып.
Арша эм тал каерде де коьринген,
Шешекейлер юзден артып бас берген.
Кус, янувар эркинликке куванып,
Авлагында ийирилген ял алып.
Сол шоьллерде оьсе эди коьзел кыз,
Яслыгы ман янъы танъга тенъ юлдыз.
Суье эди оны йигит баьтир яс,
Кыз юрек те тувыл эди ога тас.
Куьпелекли, куьн саьвлели авлакта,
Кыдырганлар атлар минип яйлакта.
Шешекейден шешекейлер сайлаган,
Кол ысласып, коьгершинлей айланган.

* * *

Тек эситти конъысы хан кыз акта,
Кара юрек намарт аьдем сол шакта.
Аьскерлерин йыйнап келди тоьгип кан,
Аяв деген зат билмеген залым хан.
Юрты уьшин йигит улан сайланды,
Хас душпан ман коьп урысып айланды.
Айлак авыр калабалык куьнинде,
Ол йыгылды каты согыс еринде...

* * *

Залым ханы кызды ыслап келтиртти,
Тоьбе баста шатырына киргистти.
– Сенинь ярынъ янын берди согыста,
Ол палвандай коьп давласты урыста,
Энди аьне ятыр шоьлин кушаклап,

Кара ерди увысына ол йыйнап.
Оны сен мут! Энди ол йок янынъда,
Энди тек мен залым ханы алдынъда!
Яваплады кыз эш коркпай сол ханга:
– Не этейим бакты берген Кудайга,
Ярым барда ярыйк эди яс яным,
Бал ийистей ийги эди яшавым.
Энди увга бу дуныя айланды.
Кара туынге таза куьним байланды.
Суьйим бузган мырадына етпесин,
Тилеклерин Таьнъир кабыл этпесин!
Айтты соны йыйнап савлай каарын,
Сувык буздай сукты ханга пышагын.
Тик тоьбеден топтай бирден атылып,
Йорыйк минди оьз атына ол каргын.
Кан оьзенли согыс озган майданда,
Излеп тапты оьз баьтирин тез мунда.
Бавырына янсыз ярын кыз басты,
Эм оьзине оьткир пышак ол сукты.
Юрегиннен исси каны босалды,
Баьтирининъ канына тез косылды.
Таьнъир коьрди сондай таза суьйимди,
Оьзегиннен оьрметлигин билдирди.
Яс пан кыздынъ каны бирден кайнады,
Бал ийисли ишибойга айланды...

* * *

Соннан бери аьр язлыкта шоьл толып,
Ишибойлар оьседилер коьп болып.
Ийиси мен ийилтеди коьнъилди,
Тувдырады алал таза сезимди.
Балшыбынлар ишибойга янасып,
Бал йыйнайды шешегине ябысып.
Ас казан ман, бавыр, шеклер мараздан,
Бу оьленди яракшы кенъ кулланган.

САЛИМЕТ МАЙЛЫБАЕВА

Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

ЭСТЕ ТУРАТАГАН ШЫГАРМАЛАР

Бийке Кулунчаковадынъ аты бизим адабият тарихте алтын аьриплер мен язылган, деп катырып айтпага суьемен. Неге десе онынъ аьр бир шыгармасы аьдемнинъ ян тамырын козгайды. Аьли китаб окымага заман болмаса да, мен айланганда вакыт тавып, мунълы ойларымды таркатар уьшин, онынъ китабин аявлап ашаман эм суьйикли асарларын окыйман. Бириншилей, ол меним тувган авылымнан деген ой юрегиме кайдайды бир йылувлук келтиреди. Биз экевимиз де Янъы авылдан (аьлиги аты Эдиге). Бийке Исхаковнадынъ кай бир геройлары авылымызда яшаган болар, кайтип ол бизим орамды, йылгады, канал бойында тизилип оьскен тереклерди, юзим бавды, ясылшалар оьскен эгинлерди, коьпирлерди дурыс коьрсетеди. Онда яшаган, ислеген геройлардынъ келпетлерин, соьйлеген соьзлерин, яшав-аьллерин кайдай усталык пан суьйретлейди язувшы. Эм сен оларды мутпай эсте саклайсынъ.

Мен йырма ети йылдан бери мектебте окытувшы болып ислеп келемен эм дайым да класстан тыс окувларда Б.Кулунчаковадынъ шыгармаларына айырым эс беремен, неге десе онынъ произведениелери «Намыс», «Эдап», «Сый», «Аьдемшилик», «Куллык» эм сондай коьп баска керекли темаларды ашыклап коьтередилер. Оькинишке, мектеб программасында язувшыдынъ бек аз шыгармалары учебниклерге киргенлер. 6 класста «Тунъгыш» повестиннен «Мен кайтип школага бардым» эм «Туьрли туьсли карандашлар» деген уьзиклери берилгенлер. «Мен кайтип школага бардым» деген уьзикти окыганда, балалар авызларын ашып тынълайдылар, а мен болсам, оны окыган сайын, оьз бала шагымнынъ акында айткандай болып, куванаман. Айбийкединъ анасындай болып, меним Сайдат анам да колыннан кол машинди туьсирмей, бизге коьйлеклер тигетаган эди, кешелерде шырактынъ осал ярыгыман коьп тиккен, эндиги кара мойшактай коьзлери тегаран бир коьредилер. Биз де бала шагымызда ажибийдай сумасыннан куршак ясадык, тезек те йыйнадык, карамык та ашадык, Айбийкедей болып, окымага да шалыстык, туьрли туьсли карандашлар ман куьннинъ коьзин, ясыл шоьлди ясамага да суьйдик. Йыл сайын сосы уьзиклерди 6 класслар ман окыганда, мен оны кишкей сценка эттиртип, балаларды ойнатпага суьемен. Кайтип олар эслеринде саклап, бек суьйип, яратып окыйдылар, уьйренедилер. «Салимет Ахматовна, туьрли туьсли карандашларды коьрсетейик», - деп токтайдылар мага. Соннан уьйкен наьсип кайда бар. 8 класста болса окувшылар йыл ызында окылаяк «Казбек» повестин йыл басында ок окып аладылар эм сол асарды олардан 11 класста сорасанъ да, тизип иштелигин айтып бередилер. «Казбектинъ бала шагы» акында уьзикти мен 27 йылдан бери окыйман эм аьр заман сол сыдыралар коьмекейимди босатадылар. Окувшылар да бек мунъаядылар, олар шынты

юректен кишкей кедеди аяйтаганлары коьрине эди. Мине бир неше йылдан бери «Ногай эл» деген радиода ана тилинде туьрли рубрикалар этип, халк коьнъилин авламага шалысаман. «Казбек» повестининъ де сол уьзигин окыганда, сесим туьрленип кеткенин тынълавшыларым сезип, мага тел соктылар: «Салимет, калай тийди юрегимизге кедединъ бактысы, сен оьзинъ де йыламага караганынъды сездик. Бийке Кулунчакова бек куьшли язувшы!» - дегенлер аз болмадылар. «Папам кайда?» - деген хабардынъ акында да олар йылы соьйледилер. Соьйтип, «Адабият рубрикамызда» юрекке тиетаган асарлардынъ уьзиклерин, оьткир, шебер тилли ятлавларды бермеге шалысаман, иске юретаганлар аьдемлер, китаб окымага заман таппаса да, куллык арасында радиодымызды тынълайдылар, ясы уьйкенлер болса: «Ногай элди» баьри затты да койып тынълаймыз», - дейдилер.

«Ногай адабияттан оьязбалар» деген йыйынтыгымды мен окувшыларга сочинение язбага коьмек деп шыгарган эдим. Бас деп ол Муса Курманалиев фондынынъ коьмеги мен аз экземпляр болып дунья коьрди, сонъ Бийке Кулунчакова оны «Яшав кайдай кызыклы» деп атап кайтадан ярасык этип шыгармага ярдам этти. Сосы китабке Б. Кулунчаковадынъ «Козы ман болган ис», «Етимге де бир куьн тувар», «Тень болганда соьйлермиз» деген асарлары бойынша да ой язбалар салгаман. Оларга таянып, окувшылар оьз ойларын язадылар, ой токтаслар этедилер.

Бийке Кулунчакова – айтылган белгили язувшы, коьп китаблердинъ иеси. Москвада уьш проза китаби мынълаган тиражлар ман баспаланган, Совет Союзынынъ коьп ерлерине таралган. «Белая дочь степей» деген балалар пьесасы Москвада 1979, 1983-нши йылларда айырым китаб кепте, сонъ Киевте, Махачкалада драматурглардынъ ортак йыйынтыкларында шыккан, туьрли калалардынъ балалар театрларында салынган. Кардаш халklar арасыннан каракалпаклар (1984й.), казаклар (2009й.) салып коьрсеткенлер. Булайына, бизим сыйлы язувшыдынъ хабарлары, ятлавлары айырым кепте совет халклардынъ эм бир неше тыс эллердинъ тиллеринде баспаланган. «Кайтип язувшы мундай уьстинликлерге етиседи?» - деп ойланаман эм онынъ бир ятлавыннан явап табаман:

**Мине байлык-куллыгым.
Ай ман бирге уйкламай,
Соьзлер излеп арымай,
Ойлар кайрап турганым.**

Ислепп эм ойлап билуьв, оьзин аямав – кайдай куватлы кылык. Бизим баьримизге де ол керек бакты.

Бийке Кулунчакова халкынынъ коьрнекли, абырайлы болганын суьеди, тек оьзининъ китаблерин шыгарып калмай, фольклорды эм бурынгы шаирлердинъ колязбаларын, аьлиги замандагы ногай авторлардынъ шыгармаларын окувшыларга янъы китаблер этип бермеге коьп куьш салады.

Элин, халкын, адабиятын суьйип билетаган сулыплы язувшымызга мен яратувшылык исинде коьп етимислер йорайман. Янъы темалар, янъы ойлар китаблерге айланып бизди кувантсын, адабиятымызды тагы да оьрлендирсин деп тилеймен. Язувшыды мерекеси мен кутлайман, берк ден савлык йорайман!

ЯВГЕРЕТ ДИЛЬМАНБЕТОВА

* * *

Неше язлар калды меним алдымда
Шилле-иссиге оралып калкаган.
Неше кыслар шабар энди артымнан
Сувык яйып, ох, арыган шаркыма.
А язлыктар нешев калды ярасык
Аллы-ясыл эртегиге суклантып.
Ох, куьзлер де коьринмейди тыгылып,
Не ди бизден бир затларды ясырып.

* * *

Ызгы суьйим йолыгыс
Аньсыздан келген бир хаттай.
Йок эди эш туьрленис –
Юрек болды курткашаштай.
Кайда эдинь узак йоллар бойында,
Юрегимди етим этип йылларда.
«Хатын наьсип» йок энди деп юргенде –
Кайдан шыгып, кайтип алдынъ есирге?

* * *

Не этейим, мен энди, не этейим,
Кайда барып соравымды берейим.
Кайда урынсам рахатлык табылар,
Юрегиме кайдай эмлев сайланар,
Балдан таьтли ак балады йойган сонъ?
Калай керти бизим халктынъ такпагы,
Ашшы тие сол бесиктинъ бослыгы,
Аз заманга ийисин татып билгенге.

* * *

Ким буршав береди Сага
Нурлы коьз бен яшамага?
Мен юермен аранъызда,
Янаспай эш янынъызга.

* * *

Эки кедем - эки меним сенимим,
Оркен атсын буърленип бу яшавда.
Янып турган эки ясыл шырагым -
Куъез болсын юрегиме дайым да.

* * *

Акшыл агындай омирдинъ «ушувы».
Биз - ак тамшылар, авысаган сол сувда.
Аър юлдыздынъ бирден тоьмен ушувы -
Инсаннынъ ызгы куърсинувви йогарга.

* * *

Ызгы куъз, ызгы - япыраклар ер-ерде,
Сувык елдинъ аьлеги мен уьзилген.
Не этерсинъ, ювык кыстынъ мезгилине
Муькир болып табият энди ийилген.

* * *

АМИНАТТЫНЪ ЭСТЕЛИГИНЕ

Энди бизден сен эрек кете бересинъ.
Тувган куънинъ белгиленмей куън астында.
Касуьвет-яшавдан оьз эншинъди алгансынъ-
Тек атынъ калды айтылмага биз арада.

* * *

Ялгызлыктан кайда барып кашарсынъ -
Ялгызлыгынъ тас казыктай кадалса.
Досым йок деп кайда барып йыларсынъ -
Копте сеним юректе соьнген болса.

* * *

Картлык деген не зат экен, аьперим,
Баъри зат та тозган, азган мезгилме?
Тек шырайда болама сол туърленис -
Ойлар, янлар картлыкка берилеме?

* * *

Япыраклардынъ алгасавлы биюви мен,
Турналардынъ йогарда шакырув сеси мен
Ох, айланады Куъз шагы табият шенъилшевинде,
Ямгырдынъ тамшыларын шашып тоьгерекке.

Халк авызлама байлыгы

НОГАЙ ЭРТЕГИЛЕРИ

Бий минен карт ногай

Бир заман саклавшылары ман аңга шыккан кабарты бийи кырда арба ман юрген бир картка йолыккан. Иши эриккен бий «ногайлар тапкыр соьзлерге уста болады дейдилер, бу карт пан бир соьйлеп карайым» деп, арбалы карт ногайды токтатып:

– Эй, ногай атай, сизди соьзге уста халк деп айтадылар. Кая соьз айташы, – дейди.

Карт ногай:

– Мен бир каьрип карт, сен ак суьек бир бий. Алды ман соьзди баслап, сен оьзинь айт.

Бий:

– Бизде «ат алсань, кулак пынан касс ал» деген.

Карт:

– Бизде «ат алсань, юрис ал, хатын алсань, тигис ал» дейдилер, – деп бийди созден токтаткан.

Ким кимди алдаган?

Эки алдар базарга барады экен. Биреви сынык арбасын, аь экиншиси тентек танасын сатпага барыпты. Олар саталмай коьп заман юредилер, сонь бир-бирисине расадылар. Сынык арба ман тентек танады бир-бирисине авыстырып мактанадылар.

Биринши алдар:

– Ярык-йырык арбадынъ ярыгына тыгын тыгып, тегин алдык танады, – деп суьйинеди.

Экинши алдар:

– Тентек эди танамыз, тегин алдык арбады, – деп суьйинеди.

Ким кимди алдаган?

Туькенши эм ногай

Бир ногай эрмели туькенине келип, ондагы сары майды коьрип:

– Ах, яным сары май! – деп, бир бармаклап капкан.

Бир аздан сонь:

– Ах, юрегиме даьри май! – дап тагы да бир бармаклап капкан.

Туькенши уьндемеген сонь, ол:

– Сени коьрмегенли болар он эки ай, – деп тагы да бир капкан.

Туькенши адап калып:

– А, ногай, не коьп ашайсынъ? – деген.

Ногай:

– Кокты тавык шокийды, тавыкты туькенши ашайды, ногай болса сары май ашайды, – деген.

Ханнынъ сыры

Бир залым хан бир аьруьв хатынды янына шакыртпага элши йиберген. Элши кайтып келгенде, ханда кисилер бар экен. Онынъ янындагы кисилер бир зат та аңламасын деп, элши хан ман булай сыр эткен:

– Барып эдим, уйде йок,
Шакырып эдим, келеек,
Келмесе кене, келеек...
Келди бугай, келмейди.
Маънесининъ шешилүүви:

Элши барганда, хатыннынъ эри уйде йок болыпты, эгер эри кайтып келмесе, хатын бараякка разы болады.

Хан хыйлы карап турады хатынды. Хатын кешиккенде, хан шамланып элшиге караган. Соны анълаган сонъ, ол хатыннынъ келмей кешигуьвин, онынъ эри уйине кайтканлыгын «келди, келмейди» деп сойлейди.

Балшы шегертки

Бурын-бурын заманда, ханнынъ кызы кады заманда, малы мынълап юрегенде, кара халкы кан какырганда, яшаган болган экен байлар да, ярлылар да.

Сондай бир ярлыдынъ аты Шегертки болыпты экен. Бир йол ол Акмак байдынъ бир атын урлайды экен. Ол ат байдынъ суыйикли аргымакларынынъ бириси болыпты.

Бир заманнынъ бир шагында Акмак бай оны биледи. Ол авылга хабар эттиреди: атты ким урлаганын эм ол кайда экенил айкан кисиге он ат береке. Акмай бай, балшыларын шакырып, бал аштырып, кенъеседи. Солардынъ ишинде озин балшыга санап Шегертки де келеди. Баъри де балшылар дурыс айтып он атты алар экенлер, ама айтып болмайдылар. Тек Шегертки дурысын айтып салады. Аргымакты аькелдирген сонъ Акмак бай Шегерткиге он атты береди.

Таъньри яраткан куьнлердинъ бир куьнинде Акмак байдынъ алтын юзиги йок болады. Ол тез Шегерткиди озине шакырттырады.

Бай Шегерткиди уйине киргизип, кымызын иширтип, юзигининъ йок болувун айтады.

– Ети атамнанъ энъ бириншиси берген алтын юзигим йок болды. Сонынъ кимде экенин айтшы. Эгер тапсанъ, сага бир шонтай алтын берермен, – дейди Акмак бай.

Шегертки ундемей тынълай туруп ойланады: «Кайтип табайым экен?» Сонъ эсине туьсип:

– О бай ием! Бир аз сабыр эт. Мен ойланып карайым. Сонъ сага баърисин тоькпей-шашпай айтып саларман, – дейди, оззи ушинши кораз кышкырганда ок кашпага ойланады.

Бай, Шегерткидинъ айтканына разы болып, озининъ термесине кетеди.

Шегерткидинъ байга келген хабары тез яйылады. Юзикти урлаган ярлы уш агалы-инилилер де биледи. Олар Шегерткидинъ байга не айтканын тынълаякка токтасадылар.

Биринши болып олардынъ энъ кишкейи келеди. Ол энди тынълап баслайым дегенде, биринши кораз кышкырады.

Шегертки суьйинип:

– Бириншиси келди! – дейди.

Кенжепай ярлы, Шегертки онынъ келгенин билди деп, тез аьрекетлеп агаларына барып билдиреди:

– Агавларым, ол меним тынъламага келгенимди билди, ынанмасанъыз, озинъыз тынълап каранъыз.

Бу кезек ортаншысы барады. Ол да энди тынълап баслайым дегенде, экинши кораз кышкырады.

Шегертки суьйинип:

– Экиншиси де келди! – дейди.

Ортаншысы да келип, озининъ келгенин билди деп билдиреди.

– Энди уьшевимиз де барып тынълайык, – дейди энъ уьйкени. Соьй-тип те этедилер. Аста–акырын олар эсигине янасып, энди тынълайык деп турганда, уьшинши кораз кышкырады.

– Уьшеви де келди! – деп, Шегертки атылып кырга шыгады. Шыкса, аяк астында уьш ярлы йигит буга тилек саладылар.

– Бизге энди яшав йок. Алла сакласын, байга айтып койматагы: юзикти биз алган эдик.

Оны эсиктен Шегертки суьйинип:

– Эгер Акмак байдынъ юзиги сизде болса, оны сиз казга беринъиз эм аягын да сындырынъыз, – дейди.

– Савбол, Шегертки! Бизди сыйлаган сени танъри сыйласын. Баьри де сен айткандай болар, бизим сыйлы балшы!

Ярлылар юзикти казга бередилер де аягын сындырадылар. Юзик казда экенин билген Шегертки байга барып:

– О бай ием! Сизинъ юзигинъызди аксак каз ютыпты, – дейди.

Акмак бай, юзикти каздан алган сонъ, Шегерткиге бир шонтай алтын береди.

Акмак бай бир кере озининъ авылдасы Койбагар байга кыдырып барады да Шегертки акында хабарлайды. Булар экевлери эриседиленер. Сонда Койбагар бай байлыгынынъ яртысын береегине соьз береди, эгер Шегертки онынъ айтканын тапса.

Койбагар ойланады: шегерткиди ыслап элтеп карайым, онынъ аты да «Шегертки», табарма экен?

Койбагар бир шегерткиди ыслак болып ымтылады-ыслап болмайды, экинши йол ымтылады – болмайды, уьшинши йол ымтылады – ыслайды. Оны орап, Шегерткиге барып:

– Сен куьшли билетаган балшы болсанъ, айтшы, бу не зат? – деп сорады.

– Биринши йол атылдынъ, Шегертки – кутылдынъ, экинши кере де кутылдынъ, уьшинши кере–тутулдынъ!

Шегерткидинъ озининъ акында айтканын анъламаган Койбагар бай:

– Муны сен кайтип билдинъ? Аьжейип билгиш балшы экенсинъ? – деп, озининъ байлыгынынъ яртысын береди.

Балшы Шегертки байлыкты да алып, онъып-оьсип яшап калады.

Аьйле кимге берилген?

Бас деп аьйле уьлесилген заманда дунияга баьри де ян-янувар бир ерге йыйылганлар. Бир неше куьн акырып-кышкырып:

– Аьйледи мага бер, аьйледи мага бер! – деп турганлар.

Сонъында, энъ де артта, болдыра алмаган сонъ, айледиди аьдем увылына бергенлер. Айледиди аьдем увылына берген сонъ, баъри де янлардынъ аьриси аьр якка таралып кеткенлер.

Бир неше януварлар: туьлки, коян, боъри эм сондай баскалар сувдынъ яныннан бараятканда, сувдан бир балык басын шыгарып:

– Айтынъызшы, янакам, айле кимге берилди? – деп сорайды.

– Айле аьдем увылына берилди, – дейди коян.

Балык бир зат та айтпай, сувга шумьп кетеди.

Бир аз заман кеткен сонъ, экинши бир ерде тагы да бир балык сувдан басын шыгарып:

– Айле кимге берилди? – деп сорайды.

– Айле аьдем увылына берилди, – деп баъри бирге явап кайтарды.

Бу балык та бир зат та айтпай, сувга шумьп кетеди.

Тагы да бир аз юрген сонъ, уьшинши бир ерде тагы да бир балык басын шыгарып:

– Айле кимге берилди? – деп сорайды.

– Айле аьдем увылына берилди. Онынъ не заты яхшы? Кырда бизди коймас, сувда сизди коймас, – деп туьлки, явап берип, кетеди.

ВЕНЕРА КИДИРНИЯЗОВА

ГЕОГРАФИЯЛЫК ТЕРМИНЛЕР

Ер уьсти – рельеф
Кырал – страна
Бурын – мыс
Кабырга – край, граница
Мажа, меже, янсар, дазув – граница
Тарап – сторона
Тогай – поле
Кырлык, данъыл, шоьл, дала – степь
Ойкыл, ойпат, ой яр, ойсув, оймыр, ойлык, энъислик, энъи – низмен-
ность
Ййлак – летовка
Тарлав – поле, пастбище
Такыр, такырлык – голая земля
Япа шоьл – безлюдная пустыня
Ашыклык, такыр ер – открытое место, где нет растительности
Аланъ ер, аланълык – поляна, лужайка
Авлак – укромная местность
Адыр, тоьбе – холмистая местность, бугор
Оьзен – долина
Омба – сугроб
Кара йол – проселочная дорога
Йолсызлык – бездорожье
Кара топырак – чернозем
Кырпув – опушка
Калкы, каспак – возвышенность
Оба – курган, горка
Тав алды – предгорье
Тав асты – подножье
Тав табаны, тав туьби, тав этеги – подошва горы
Тав йыранагы – горное ущелье
Ярбас – вершина скалы
Тоьс, кыртыс, бавыр – склон горы, косогор
Тик кая – отвесная скала
Яр – обрыв
Тавлар тизими – горная цепь
Тав кешуьв – перевал
Кешуьв – брод, переправа
Янатаган тав – вулкан
Япан – ровная степь
Тогай – пойма реки с лесом, поляна
Тув ер – целина
Куй, куйы – колодец

Оълик – кладбище
Шынъырав – глубокий колодец
Кажагай, оъзен – ущелье
Туъпсиз шунъкыр – бездонная пропасть
Куйылма – водопад
Сув саклавыш – водохранилище
Йылгадынъ тармагы – приток реки
Шыганак – излучина реки
Йылгадынъ басы – исток
Теренлик – глубина
Килегей – ил
Тик яга – крутой берег
Тус – направление
Уъйирилме – водоворот
Таскын сув – бурная река
Тамак, сув тамагы – устье реки
Сув яга – берег реки
Булак, шоқырак – родник
Колтык – залив
Богаз – пролив
Эндек, ор – ров, канава
Тенъиз – море
Дерия – тенъиз – океан
Толкын – волна
Сенъ – льдина
Шоъллик – пустыня
Ярым шоъллик – полупустыня
Кум тоъбелер – барханы, песчаные холмы
Ерсизлик – безземелье
Кыртыс ер – целина
Батпак, ылай, саз – топь, болото
Арал – остров
Ярым арал – полуостров
Кенълик – широта
Узынлык – долгота
Алдьяк, кубыла – юг
Сырт, кеърув – север
Куънбатар – запад
Куънтувар – восток
Табиат билиси – естествознание
Табиат коъринислери – природные явления
Табиат илмилери – естественные науки
Табиат байлыклары – природные богатства
Шонъкыр, шоънъил – яма
Шандак – лужа
Шонъкыр – впадина
Ойтан – углубление
Орлак – заброшенное местожительство

Орман, оран, агашлык – лес
Отлак – пастбище
Сайлык – мель, отмель
Сай сув – мелководная река
Сокпак – тропинка
Сокры йол – заросшая тропинка
Сув арасы – водораздел, междуречье
Сув боьлгиш – водораздел
Сынтас, бас казык – надмогильный камень
Таслык – каменистая местность
Тереклик – роща, лесистое место
Топырак – земля, почва, грунт
Ийрек – стойло, место, где отдыхает скот во время дневного зноя
Шыгырлы – водоподъемное колесо
Шыганак – бухта
Мезар, оьлик – кладбище
Камыр – могила
Межигит, мешит – мечеть
Оьзен, йырым – долина
Тен – река
Оьзек – русло реки, ручей
Каснак – возвышенность, склон, косогор
Йыранак – овраг, расщелина, проток
Майдан – площадь, равнина

ТАБИАТ КОЬРИНИСЛЕРИ

Айындырык, ясынок – молния
Ала топал ел – песчаная буря, сильный ветер
Боран – снежная вьюга, метель
Буртана – вихрь, буря, шторм
Буршак – град
Давыл – сильный ветер, ураган
Ел – ветер
Кар – снег
Куйын – вихрь
Симсик ямгыр – мелкий нужный дождь
Ямгыр – дождь
Сокры ямгыр – краткосрочный дождь
Уьйирме – вихрь, смерчь
Ыктырма – укрытие от ветра

ТОПОНИМЛЕР

Арапат тавлары – горы Карпаты
Аскар тав, Улгур, Карлы тав – гора Эльбрус
Манан йылга – река Дунай
Тарку – река Днестр

Узув – река Днепр
Кобан – река Кубань
Максым кала – город Баксан
Терик – река Терек
Куър – река Кура
Эдил – река Волга
Яйык – река Урал
Ем, йым – река Эмба
Тобвл – город Тобол
Сыр сувы – река Сырдарья
Эртиш – река Иртыш
Орал тавлары – Уральские горы
Кап тавлары – Кавказские горы
Балкан тавлары – Балканские горы
Тень сувы – река Дон
Ногурлы – город Нагрудск
Манашы сув – река Маныч
Кам сувы, Кас – река Кас (Закавказье)
Тербиз – Иран
Едирне кала, Адирле – Турция
Аккерман – города Белгород–Днепропетровск
Мисир, Мысар – Египет
Франгистан – Франция
Маьнжик – город Якутск
Черкасс – город Черкесск
Тоьмен – город Тюмень
Кап орда – Кабарда
Капыл – город Краснодар
Нал шык (подкова) – город Нальчик
Киев – город Киев
Кешеней – город Кишинев
Кар коьп – город Харьков
Коьк оьгиз – Гагаузы
Буяк – город Буджаки
Ак тав – город Белгород
Там (стена) болув – город Тамбов
Тар – Терский пролив
Кершенъ – Керчь
Капкай – город Владикавказ

Бизим сыйлы терекешилер

ДЖАЛАЛДИН ШИХМУРЗАЕВ

ЭЛДЕН ЭРЕК КЕТСЕМ ДЕ, ЮРЕК БАСТА ШОЪЛ ЭДИ

Магомед улы Джалалдин Шихмурзаевке быйыл тувганлы 80 яс болады. Ол 1936 йыл 1майда Дагыстаннын Ногай районынын Кумлы авылында тувган. Ети йыллык школады битирген сонъ, бас деп педучилищеди, сонъ институттын филология факультетин кутарады. Уьш йыл оьз авылында окытувшы болып ислеген.

Коьрмей болмаймыз, Джалалдин Шихмурзаевтинъ, илми йолына туьскенше, кайдай коьп билимлер алганын. Яртыншы классты да санасак, 17йыл ол оькимет мектеблеринде окыган, оннан сонъ авыл ерде оьскенге, халк авызлама байлыгы: эртегилер, такпаклар – айтувлар, бурынгыдынъ баьтир йырлары эм хабарлары – эсинде йыйылып кала бергенлер. Джалалдиннинъ бала заманында шоьлдинъ ногайлары уьйде де, исте де, тойларда да таза ана тилинде соьйлегенлер, орысшады билгенлер айлак сийрек эди. Сога коьре келеектеги аьлим бай ногай тилди эситип калган. Калайына да, яс эркек алдыда оны куьтип турган яваплы эм маьнели бактысына акылы ман да, юреги мен де аьзир болып кетти.

Бас деп Джалалдин 1965 йыл Махачкаладагы СССР Илмилер Академиясынынъ тарих, тил, адабият институтындагы аспирантурага туьседи. Оны кутарып, сол ок Институтта илми куллыкшы болып ислейди, 1978-нши йыл филология илмилерининъ кандидаты деген атка, диссертациясын яклап, тийисли болады. Джалалдин Шихмурзаев Дагыстаннынъ тил эм адабият аьлимлери арасында ялгыз ногай эди, аьлиге дейим де онынъ йолы ман бизим районнан кеткен аьлимлер халкымызда коьринмейди. Белки, биз янъылыса болармыз.

Джалалдин кыска оьмири бойынша юзге ювык илми куллыгын баспалаган. Сонынъ ишинде эки монография бар. Дагыстаннынъ эм Карашай-Шеркеш ерининъ китаб баспаларында аьлимнинъ ногай тилин байытув ман байланьслы эки йыйынтыгы дуния коьрген. Халкымыздынъ бай фольклорын, Ногай Ордадынъ кай бир атаклы шаирлерининъ йырларын йьновга да Д. Шихмурзаев коьп куьшин салган. Солак ок, аьлим Москвада, Бакуда, Алма-Атада, Тбилисиде, Черкесскте, Нальчикте эм баскалай ерлерде оьткерилген илми-практикалык конференцияларда ногай тили акында коьп докладлар окыган.

Джалалдин халкымыз арасында язувшы деп те белгили. Дагыстан китаб баспасында онынъ бир неше йыйынтыгы шыккан эди: олардынъ ишине автордынъ повестьлери, хабарлары, адабият макалалары, поэмалары эм ятлавлары киргенлер. «Байтерек» журналдынъ бетлеринде Джалалдиннинъ шыгармаларын бере турамыз. Мине 2015 йылдынъ биринши номеринде де Джалалдиннинъ эки макаласы баспаланды: биревинъ ана тилди дурыс кулланувга, экиншиси Гамзат Аджигельдиевтинъ яратувшылык исине багысланганлар.

Аьли биз Джалалдин Шихмурзаевтинъ «Меним йырым» деген китабиннен бир неше ятлавларын беремиз.

КАВКАЗЫМ

Эректе турган эллерден
Коьринеди Кавказым.
Куьн коьзи мен яркырай,
Онынъ ап-ак карлары.

Яздынъ кеш заманында
Кар алтындай саргая,
Кавказ тавы бийик тав,
Тобьбе кая, шет кая?

Коькке еткен Кавказым,
Яркырайды тап оттай.
Тав куслар йогарыдан
Кол булгап оны кутлай.

Кавказдынъ туьзлигинде
Бар ды уьйкен калалар.
Тавды ярып, тас бузып,
Агып бара тав сувлар.

Кавказдай сен таппассынъ,
Тавлардынъ арасыннан.
Коьринеди бийиги
Кар борайды басыннан.

КАРАНОГАЙ ЭЛИМСИНЪ

Куьн савле мен ойнаган,
Караногай яйнаган,
Мактав алган койлары,
Шешекейдей яслары,

Теренъ тенъиз ойлары.
Шыгарады нефть пен газ,
Кувантады домбра саз,
Ис баьтирин куьсеген,

Юннен кийиз тоьсеген,
Караногай оьсеген.
Халк пан яшав сав яздай,
Наьсип сансыз юлдыздай,

Ярык яшав туъзесинъ,
Тувган эл мен бирге сен,
Караногай, Элимсинъ,
Оърленесинъ сен бавдай,

Ногай шоълдинъ гуълисинъ,
Тамыр аткан оъмирге,
Караногай, Элимсинъ!

ШОЪЛЛИК

Айтадылар:
«Терек коърки – япырак»
Ол кийинмес,
Болмаса сув, топырак.

Сол соъзлерде
Юмартлыкты табаман,
Суъйинемен,
Шоъллигимди айтаман.

Куъезленип
Толкынласкан эгинге
Юзе турып,
Батаман ой, тенъизге,

Сондай байлык
Аккан сувдай кутылмас,
Халк кыйыны
Оъмирликке мутылмас.

Мен куванып,
Шоълге коъзим каратсам,
Тап эртеги!
Коъринеди кеш-аксам:

Болат шарлак
Берип саъвле тоъриме,
Кенъ шоълликте
Куън коъзиндей коърине.

АК ТЕРЕК

Сувдырап турган ярыкта
Кыймылдайды ак терек.
Елемик пен ийисин
Яйып туры ол эрек.

Аьдемлейин сыбырдай
Бутагында япырак.
Яшамага юз йылга
Котьмек этти топырак.

Ак терегим, ак терек,
Таза авада яйнайсынъ.
Сага яшав бек керек,
Яс кунандай ойнайсынъ.

НОГАЙЛАРДЫНЪ МУЪЙИЗИ

Дослар, тенълер котъ болып,
Муъйиз десем де муъйиз,
Ногайлардынъ муъйизи,
Яйрап яткан халкымнынъ
Шоьл бойында куъези.
Бозторгай да авада
Аваз косып йырлайды.
Тынълаганлар муъйизди
Тойларда да тоймайды.
Билбил сесин эситип
Тав йылгалар косылган.
Муъйиз сеске юлдызлар
Бийик котъкте ойнаган.
Котъкке ете тоьбемиз,
Мунъды кувып сол муъйиз.
Дослар, тенълер котъ болып,
Бактылы болды уьйимиз.
Котънъили шат халкымнынъ,
Туьрли халк пан дос болып.
Сарнайдылар котъ куслар,
Эркин ушып эм конып.
Сарк-сарк этип суьйине
Туьнде яркын айым да.
Муъйиз сеси йыйнаган
Уьйкен шатлы ойынга,
Танъ манъында яйылган
Койшы йыры «Койым, кайт!».

САВУВШЫ КЫЗ

Ел уьпирип, этегин,
Суьтти сувдай актарган.
Туьнде ярык этеген –
Ай саьвлеси деп, эдим.

Кыя каслы, ак юзли,
Тал шыбыктай мыйыскан.
Саргылт шашлы, коьк коьзли –
Куьннинь коьзи деп, эдим.

Ногай шоьлде янаган,
Оьрисленген маягы.
Коьздинь явын алаган –
Гуьл байламы деп, эдим.

Ай ман юлдыз тез оньып,
Тав артыннан куьн шыгар.
Савувшы кыз, сеннен озып,
Энь алдыга ким шыгар?

ЯСЛЫК ЙЫРЫ

Ер булактынь агымындай,
Шатлык йырым агады.
Заньырайды ногай шоьл мен,
Карлы тав ман, авада.

Кайратлана уьйкен исте,
Ал шешекей бавга да,
Кыйынлыкта иркилмейген,
Ата, ана, агав да

Куьлемсиреп яслар бийип,
Кувлай саркып айлана.
Наьсип, куьлки – яркын шырак –
Дослык йиби байлана.

Бизим яслык – гуьл байламы,
Байрамында завк эте,
Онъган яшав кура турып,
Элдинь коьркин туьрленте.

НЕ ЗАТ АШШЫ?

Хаътерсиз бай
Болмаганды буйырса,
Яс тоъктирип,
«Согаман» деп ювырса,
Коя баскан
Хатын юрек шыдарма?
Дуныяда
Соннан ашшы зат барма?
Сувсынынъа
Тузлы сувды симирсенъ,
Яслай калган
Бир бетимди кемирсенъ,
Тар сокпагынъ
Кенъейген йол боларма?
Дуныяда
Соннан ашшы зат барма?
Юртта ялгыз
Картанайдынъ кимге де,
Кобзлериннен
Тымалаган яс ашшы.
Куънинъ кобзи
Ярык берсе: уйге де,
Дуныяга
От салаган тил ашшы.

Тарих эм илми шыгармалары

ЯНЪЫ КИТАБ АКЫНДА ХАБАР

Янъыларда Махачкалада Расул Гамзатов атлы Миллет библиотекасында илми эм яратувшы ислердинъ элшилери йыйылып «Сынтаслар – намогильные стелы Ногайской степи» деген китаб акында хабарластылар.

Бу йыйынтык Москвада 2016 йыл 671 табак болып, коьп сынтаслардынъ суьвретлерин баспалап шыккан. Оны аьзирлевде бир неше автор катнаскан: аьлимлер В.А. Кореняко, В.О. Бобровников, А.А. Ярлыкапов, К.С. Бальгишиев. Олар оьз учреждениелери атыннан куллык эткенлер. Айтпага, Куьнтувар оькимет музейи, Ногай краевед музейи эм Россия академиясынынъ илмилер Институты. Китабтинъ (каталог деп те айтпага боламыз) иштелиги коьп эм бай болганга, онынъ акында теренъ тешкеруьв соьзлер аьли ок юритпеге амалымыз йок. Ама бу каталогтынъ кайтип тувганын, кимлер авторларга коьмек эткенин, ногайлардынъ кайсы аьдетлерин аьлимлер эске алганын айтып озбага суьемиз.

Тешкеруьв мен, билим мен, узак йоллар ман байланыслы ислерге коьп заман кететаганы белгили. Аьр бир заман ишинде нешагы аьдем кыйыны да бар. Сосы китаб туваьктан алдын Ногай, Кизляр, Бабаюрт районлардынъ ногай оьликлерине 1993, 2011, 2014, 2015-нши йылларда аьлимлер доьрт кере келгенлер. Ставрополь крайдынъ Нефтекумск районынынъ ногай оьликлерин болса суьвретлерден караганлар. Йыйылган истинъ коьбиси Ногай краевед муьзейинде сакланган.

1993 йыл тешкеруьв куллыклар басланганда, биринши уйгынлав коьмекти Ногай районнынъ администрациясы эткен. «Бирлик» ямагат организациядынъ етекшиси Балбек Кельдасов та аьлимлер мен бирге оьликлерде болган. Бурынгы сынтаслар кайсы оьликтинъ кайсы еринде барын коьрсетуьвде, язылган соьзлерди арабшадан орысшага коьшируьвде, бас казыклардынъ иелери кимлер экенин билуьвде Терекли-Мектебтен, Калинин, Огузер, Кара-Тоьбе, Куьнбатар авыллардан коьп билимли аьдемлер белсен катнасканлар. Олардынъ атлары каталогтынъ биринши бетлеринде язылган. Неше аьлимлер Парижден, Ташкенттен, Махачкаладан, Москвадан коьмек эткенлер. Китабти шыгарувда куьш салганлар Ш. Марджаниеге эм Р.Сулеймановка айлак та разылыгын билдиредилер, «олар болмаса каталог дуныя коьрмеек эди» дейдилер авторлар.

Ярдам эткен коьп аьдемлердинъ атларын окыганда, юрегимиз йылуьвга толады. Эш те дуныя инсанларында (кайсы ерде олар ислесе де) аьдемшилик, яшавдынъ баасын дурыс аьнлаган сезимлик курымаган. Тек коьплер арасында оларды танып билуьв керек.

Китабтинъ ишинде доьрт уйкен боьликлер бар:

1. Сынтаслар – намогильные стелы Ногайской степи.
2. Каталог надписей.
3. Шейхи и святыя места.
4. Тамги.

Соьзимизди битире келип, «Байтерек» журнал атыннан китабтинъ авторларына ден савлык эм тагы да коьп илми етимислерин йораймыз.

Баска халклардын адабияты

ИННА КАШЕЖЕВА

Инна Кашежева — шаир, коьшируьвши.

Инна Москвада яшаган, орыс тилде язган. Атасы Кабарда увылы болганга, шаир кыз Кавказды бек суьйген, Нальчик пен эм атасынын тувган юрты ман байланысты уьзбеген.

Биринши кере ятлавлары Москвада «Юность» журналда баспаланганлар. Иннага ол аьсерде 16 яс болады. Сол заманнан алып шаир кызга атаклык келеди. Биринши «Вольный аул» деген китабин Нальчикте баспалаган. Коьп шыгармалардын авторы. Бас темалары: суьйим, дослык эм Кавказ. Солай ок Инна Кашежева Кабарда язувшыларын орысшага коьширген.

* * *

**Кай бирде бек сагынып
Ерин ата тоьримнинь,
Айтаман эситтирип
Туьрли-туьрли атларын.**

**Эм сол соьзлерден ятлав
Дертли яным этеди.
Терскол, Куркужин, Нартан -
Кайдай йылув келеди!**

**Чегем, Малка, Жемтала!
Йырлап, йылап айтаман.
Мине аьли Кавказга
Баргандай мен боламан.**

**Кабарда ман Балкарды,
Аданастан халкларды,
Юрегимде саклайман,
Суьйип сокпак салгаман.**

САГА, КАВКАЗ, ЫМТЫЛАМАН

Суьйинсем де, кайгырсам да
Сага, Кавказ, ымтыламан.
Дурыс йол ман мен барсам да,
Сорайым деп асыгаман.

Коьзди юмсам, туьсе мага
Аьжейипли ийги ойлар:
Тизилип келе Москвага
Бизим бийик карлы тавлар.

Суье олар тергемеге
Язувымды, сырларымды.
Билип меним ойларымды,
Шынты баасын бермеге...

Разы меним конакларым.
Ер юзине эткен исим,
Аьдем уьшин кыйналганым,
Яраган экен талабым.

Эм айталар, аьр Заманга,
Оны суьвретлеп коювга,
Бериле куьшли талаплар,
Бар ишинде язувшылар.

ЭКИ ЕРГЕ БАЙЛАНГАН

«Кабардада бек исси,
Москва болса ямгырлы.
Йигерленип сен энди
Калдыр артта озганды.

Озган йыллар, сезимлер
Сени бек бийлегенлер.
Олар урлай буьгуьнги
Сен яшаяк куьнлерди», -

Деп айтаман оьзиме,
Куьш бермеге юрекке.
Эки ерге байланган,
Яным коьз яска толган.

Кабардага асыксам,
Москва оьзине тарта.

Ама калага кайтсам,
Юрек шаншып авырта.

Атам тавдан, анамды
Орыс аьел оьстирген.
Эки кан алганды
Ким анълап болган экен?

Эки элге, бактыга
Бир юрек каратылган.
Бир суьйим оларга
Ортасына салынган.

Сога коьре ойладым,
Дурыс меним акылым,
Буьгуьнги мен яшайым,
Эки ерди косайым.

Эки сагыныш мени
Куьшли этсин эндиги!

ВИКТОР ПОЛУНИН

Виктор Васильевич Полунин – окытувшы, язувшы, композитор.

Болады сондай аьдемлер. Олар адаспай-саспай баъри де талапларын, дуныяды бир аз сама ийгиликке кайтармага, кулланадылар. Полунинди «Дагыстаннынъ орыс увылы» деп таныслар сыйлап айтадылар. Сосы маънеден таныстырувды басламага боламыз.

Виктор Полунин давдан алдын Ставрополь крайда тувган. 1940 йыл анасы кедеси мен Дагыстаннынъ Сергокала авылына коьшип келеди, мунда бухгалтер болып ислейди. Ол йылларда кадрлар кайда куллыкка оькимет йиберсе, сонда бир совзсиз кеткенлер. Кишкой Виктор ерли даргин балалар ман ойнап оьседи, олардынъ тилин де оьз ана тилиндей этип уьйренеди. Сога коьре баслангыш школада, баскалардай болып, дерислерди даргин тилде оьткен.

Етинши класстан сонъ кеде Сергокалада ерлескен педучилищеге туьседи. Оны кутарган сонъ, Армия борышын да битиреди. Аьне сол йылларда Сергокалага Харьковтан орыс миллетли бир кыз бухгалтер б олып ислеমেге йибериледи. Яслар танысадылар. Араларында суьйим оты тувганга, олар коьп кешикпей уьйленедилер. Виктор ол заман педучилищеге окытувшы болып ислейди эм Махачкалада ДГУ-дынъ филология факультетинде заочно окыйды.

1972 йыл педучилищеди Сергокаладан Избербашка аькетедилер. Виктор Полунин де аьели мен калага коьшеди эм бу куьнлерге дейим сонда яшайды. Педучилищеге ислей турып, окытувшы бос заманын яратувшылык исине багыслайды: Дагыстаннынъ кай бир шаирлерининъ шыгармаларын орысшага коьширеди, оьзи де ятлавлар язады, оларга анъ ойлап шыгарады, пьесалар да язып бажарады. Аста-аста Виктор Полунин «Звуки свирели», «Отражение», «Озарение», «Рождение песни» деп аталган китаблерин баспалайды. Олар окувшыларды элин, тувган яklarын, анасын эм эткен исин суьювге, баалап билувьге шақырадылар. Солай ок язувшы юрегине аьзиз болган педколледжке гимн язган.

Дагыстаннынъ орыс увылы Виктор Полунинди Избербаш калада баъри де таныйдылар эм сыйлайдылар, неге десе Полунин оьзи де янындагы аьдемлерди сыйлап болады, аьр кимге де ярдам этпеге суьеди. Яратувшылык оьнери онынъ танъ эм ашык юрегине бек келиседи.

Абли сизге Виктор Полуниннинъ бир неше ятлавларын коьширип беремиз.

ЕНЪУЬВ ЯЗЛЫГЫ

**Язлык келди завкланып,
Табиатты ясартып:
Тав басында кар ирип,
Акты сувлар асыгып.**

**Оьлен, терек суьйинип
Ясыл коьйлек кийдилер,
Таза коькте керилип
Ак булытлар юрдилер.**

Аьне сондай заманда
Согыс Енъуьв мен битти.
Сол наьсипли хабарда
Кайдай куват бар эди.

Элге келди абрайлык,
Кайтты енъген аьскерлер.
Йигитликке шайытлык
Кобкиректе медальлер.

Калаларды, йолларды,
Аслык оьскен ызанды,
Агашлыкты, тавларды –
Баьри бизим байлыкты

Сол баьтирлер кажынмай
Тартып алды явлардан.
Эм нешевлер аямай
Ватан уьшин ян берди.

Эстеликке калган да,
Савлык йойып кайткан да –
Бизим элдинъ оьктеми,
Яс несилдинъ коьрими.

АНАМА

Дайым меним эсимде,
Анам, сенинъ яшавынъ.
Коьп сынавлар келгенге,
Авыр озды йылларынынъ.

Йигит болып тувгандай,
Ислей эдинъ токтамай.
Куллыкта да, уьйде де
Коьрим болып бизге де.

Тарлык заман болганга
Секер тувыл оьтпек те,
Коьз тойып ашамага
Етпей эди куьнде де.

Ама сен аьдемшилик
Саклап билдинъ сол аьлде.
Кыйналганга коьмекке
Керек ерде табылдынъ.

Бек оькинип анълайман,
Сени кыйнап яслык пан,
Кайдай коьп болган куьнам,
Кешир мени, танъ анам!

Неше йыллар яшасам да,
Юрегимде сен меним.
Неше акыл алсам да
Сен мага таза коьрим.

БИЗИМ КАЛА

Тав ман тенъиз арада
Ерлескен бизим кала.
Тереклер коьп болганга,
Усаган уыйкен бавга.
Алдын мунда тек сазлык
Болган экен савлай ер.
Эм шыбынлар, боьрилер
Курган экен иелик.

Сосы тасланган кырлык
Толды бирден шав-шувга.
Неге десе астында
Яткан экен коьп байлык.

Кеше-куьндиз токтамай
Куллык эте нефтьшилер,
Олардан артта калмай
Уыйлер сала исшилер.

Эм аз заман ишинде
Куралды яньы кала.
Яшамага суыйгенге
Берилди уый турмага.

Йылдан йылга оьрленип,
Уыйкен болды юртымыз.
Кайсы якка кетсек те
Келе кайтып йолымыз.

СИЗГЕ БОЛСЫН МАКТАВЛАР

**Сиздей болып шыдамлы,
Берекетли, куллыкшы,
Аяп билген танъ юзли,
Керек ерде йигерли
Барма экен аьдемлер
Арамызда юргенлер?
Аьзиз бизим хатынлар,
Сизге болсын мактавлар!
Тап ямгырдай шашылсын
Йолынъызга коьп наьсип,
Авыр куьнлер тувмасын,
Яшанъыз бек суьйинип.
Оьктемсиймиз сизи мен,
Дос болынъыз бизи мен.**

ТАВСУЛТАН САИДОВ

ТУЪСИМЕ БОЪРИ ЭНДИ

Озган кеше анъсыздан
Туъсима боъри энди.
Ол акырын аркамнан
Мага ювык янасты.

Кашып мен уългиргенше,
Коркканымды сезгенше,
Уъш кере ийискелеп
Юрди ол тоъгереклеп.

Сонъ ерлесип янымда,
Коъзиме караганда,
Мага оъшли экенин
Бир соъзсиз де анъладым.

- Кая айтшы, язувшы,
Оътирикти, бос йырды
Уялмай кулланганды
Явапка халк тартпайма?

Китабинъде сен мени,
Йойып баъри намысты,
Эл арада корладынь,
Ялганнан отка яктынь

«Туълки оны алдаткан,
Селекеге калдырган», -
Деген ой кайда бара,
Тап энди соъз явапка!

«Ол аз болса кояннан
Калтырап, коркып кашкан»...

Деп бизди кирлемеге
Бердинъ йолды тилинъе.

Кайсы боъри ол экен,
Сол уятты ким коърген?
Таъвесилген акылынъ,
Такатсыз сенинъ басынъ

Оъзим билип, завкланып,
Суъеклерин уватып,
Ашаганман коянлар,
Эт орнына болганлар.

Коян тувыл оъгизди
Оъкиртип те йыгаман,
Неше койды, эшкиди
Керек болса табаман.

Неше кере оъгизден,
Онынъ сис муъйизиннен
Алла какты баъледен,
Иш тесилип оългеннен.

Бир йол мени ат тепти,
Тилим, тисим бек систи.
Суъйиндилер айванлар,
Коркып оъскен тайпалар.

Куънде байрам, куънде той,
Завкланады агашлык,
«Каргыс етти ога»,- деп.
Менде болса уыйкен ой.

«Сав болсам ок ашарман,
Оъшти сизден аларман,
Кашып меннен ким болар,
Тек суъек сизден калар...»

Деп шамланып тар ерде,
Бакты сынав бергенге,
Яраларды ялайман,
Бос куънлерди санайман.

«Агашлыктынъ иеси
Сав болыпты», - деп туълки

Хабар бере ян-якка,
Аьйлелигин акларга.

Энди олар баъри де
Коркып яшай инде де.
А сен мени кажынмай,
Коьп кирлединъ ойланмай.

Сокры коьзинъ коьрмейди,
Ак пан кара билмейди,
Азбарынъа, малынъа
Бардымма зарарга?

Кимлер келер коьмекке
Йолыктырсам баьлеге?
Мен сени эки боьлип,
Ашарман йоьнъкитип.

Не этерсинъ ол заман?
Басы савда ойлаган,
Оькинип те бажарган,
Белки, болар эш аман.

Сен оьлгенше айтайым,
Кайда шешилген бактым.
Ян-янувар яшавы
Ойландырган кудайды.

Табиатты, авады
Саклар уьшин мараздан,
Сайлаган ол боьриди
Коьп айванлар сырадан.

Сол йосыктан шыкпайман,
Арысам да коймайман.
Косагым да тез оьлди,
Яшав ярыгы соьнди.

Айлак ишим янганда,
Айга карап улыйман,
Ялгызлыктан йылайман,
Толып юрек кайгыга.

Мени кирлеп турганнан
Карасанъ сен инсанга!

Шыкпай аьдем наслыктан,
Ийис шыга каныннан.

Кудай сизге акылды,
Кайдай туьрли талапты,
Коьрим болсын айванга,
Деп ниетлеп салганга,

Бир йол сама разылык
Айттынъызба ийилип?
Сиз турасыз тизилип
Алмага деп тек байлык...

Уяндым мен сол туьстен,
Аьжейип куьрсинуьвден.
Эки бетим янады,
Намыс мени басады.

Соннан бери язувды
Оьтирик пен ийлемей,
Исим уьшин яваплы
Болганымды сеземен.

*Ногайшага коьширген
Б. Кулунчакова*

Өлар исте сый, абырай казанганлар

ЗАМАНГА УЙЫСПАГА БОРЫШЛЫМЫЗ

(хабарласув)

Аьлиги замандагы билимлендируув тармагынынъ бас ниети – ол Россия ямагатынынъ социокультуралык модернизациясынынъ энъ керекли алаты болмага тийисли. Сол борышты яшавга шыгарув ниетте Ногай район муниципаллык билимининъ Управлениеси йылдан-йылга аз кыйын салмайды. Айтпага, оьткен 2014-15-нши окув йылынынъ ЕГЭ (ортак бир оькимет сынавлары) тамамлары бойынша Ногай районы республикада 3-нши орынга коьтерилген. Озган окув йылынынъ сырагылары, алдыда турган борышлар, маьселелер акында оьз ойлары ман Управлениединъ етекшиси Кайтархан Юсуповна Отегенова боьлиседи.

– Кайтархан Юсуповна, элимиздинъ эртенъгиси, келеектеги билим оьлшеми, тербия нормаларынынъ яшавга эньюви школалардынъ билим сапаты ман эм материаллык табаны ман тар байланысly. Ногай районнынъ билимлендируув тармагы сол ниетте кайдай куллыклар юритеди?

– Ногай районнынъ билимлендируув боьлигининъ ис аьрекетини район еринде сапатлы билим беруувге, билимлендируувдинъ муниципаллык тармагын экономикадынъ инновационлык оьрленуув талапларына келистируувге, ямагаттынъ эм аьр бир аьдемнинъ сенимин яшавга шыгарувга, билимлендируувдинъ оьрленген тармагын кеплендируувге каратылган.

Район еринде аьлигизаманларда 15 орта билимлендируув учреждениелери, аьрекетин бардырадылар. Соларда 438 педагог 1 ООШ, ДДТ эм 2 ДЮСШ ислейди. Олардынъ ишинде 44 окытувшы «Россия Федерациясынынъ ортак билимлендируув тармагынынъ сыйлы куллыкшысы», 21-и «Дагыстан Республикасынынъ ат казанган окытувшысы», 91-и «Дагыстан Республикасынынъ билимлендируув тармагынынъ отличниги», 43-и йогары категориялы, 229-ы биринши категориялы окытувшылар боладылар. Озган 2014-15-нши окув йылында кеспи усталыгын арттырув курсларын районда 160 педагоглар оьткенлер.

Соны ман бирге оьткен окув йылында 5 окытувшыга «РФ ортак билимлендируув тармагынынъ сыйлы куллыкшысы» деген абырайлы ат берилди. Окытувшылардынъ кеспи усталыгын коьтеруув кереги акында олардынъ аттестацияга аьзирленуви шайытлайды. Болса да йылдан-йылга йогары категория алмага суьбетаган окытувшылар саны азаяды.

Район бойынша окытувшылардынъ орта кыйын акы – 18900 маьнет. Балалар бавларындагы тербиялавшылардынъ орта кыйын акы – 13100 маьнет, косымша билимлендируув организацияларындагы педагоглар орташа айына 11700 маьнет кыйын ак аладылар.

Районнынъ билимлендируув тармагынынъ кадрлар потенциалы билимлендируувдинъ иштелигинъ янъыртпага, янъы педагогика технологияларды киритпеге амал береди, сондай куллыктынъ сырагысы – выпускниклердинъ билимининъ берклиги.

Оьткен окув йылында баслангыш ортак билимлендируув тармагында федераллык оькимет билимлендируув стандартынъ яшавга киргизуув бойынша куллык армаган юритилген. 2014-нши йылдынъ 1-нши сентябрине янъы окув стандартлары бойынша 1-4-нши классларда 1155 бала окыйтаганы эсапка алынган. Баслангыш класслардынъ баъри окытувшылары да федераллык оькимет билимлендируув стандартын (ФГОС) эндируув маъселелери бойынша курсларды оьткенлер. ФГОС йорыкларын школаларга киритувдинъ бас талапларынынъ бириси – ол информационлык билимлендируув шартларын туъзуув. Йыл сайын школалар видеоматериалларды коьрсетуув ушин электронлы презентацияларды кулланув аркасы ман дерислер оьткеруувге деп яракландырылган кабинетлер алатаган эдилер. Оькинишке, озган 2014-15-нши окув йылында сондай алатлар алмаганмыз.

Оьткен 2014-15-нши окув йылынынъ сырагылары бойынша соны «4» эм «5» белгилерге 845 окувшы, тек «5» белгилерге – 261 окувшы кутарганлар. Билим оьлшеми – 99,9 процент. Школады алтын медальге 13 выпускниклер окып битиргенлер, 9-ншы классты «5» белгиге 16 окувшы тамамлаган.

– Ызгы йылларда элимиз бойынша школаларда ЕГЭ сынавларды оьткеруув яваплы шакка, окув йылларында казанган билим оьлшемин тергевши алатка айланып барады. Ногай районында ЕГЭ сынавларынынъ тамамлары кайдай?

– Районнынъ билим боьлигининъ педколлективлерининъ ис аьрекетининъ хайырын коьрсетуувши деп олардынъ выпускниклери саналады. Выпускниклердинъ билим оьлшемининъ сырагыларынынъ бас коьрсетимлери – ол ОГЭ (бас оькимет сынав) эм ЕГЭ сынавларынынъ тамамлары.

Дагыстан Республикасынынъ билимлендируув эм илми министерствосы ЕГЭ сынавларды тийисли дережеде оьткеруувге уьйкен маъне береди. Озган 2014-15-нши окув йылынынъ ЕГЭ сынавларынынъ тамамлары келтирилген. Бизим район Махачкала, Каспийск, Дагестанские Огни калалары ман бир сырага етисип, 3-нши орынды бийлеген. Олар аьр бириси 8-ер баллдан алганлар. Бу коьрсетим бизди суьйинтеди.

ОГЭ сынавларын 9-ншы класслардынъ окувшылары бердилер. Былтыр 9-ншы классларды район бойынша 261 окувшы кутарган. Орыс тили бойынша районда ОГЭ сынавынынъ коьрсетими 95,8 процент деп белгиленген. Билим сапаты – 51,3 процент. Орта балл – 3,6. Тек «5» белгиге бу сынавды 35 окувшы, «4» белгиге – 99, «3» белгиге – 116 окувшы бергенлер эм 11 окувшы «2» белгисин алганлар. Математика сабагы бойынша ОГЭ сынавынынъ сырагысы – 94,6 процент. Билим сапаты – 17 процент. Орта балл – 3,1. Математикадан тек «5» белгиди – 7 окувшы, «4» белгиди – 37, «3» белгиди – 203 окувшы алганлар. Он доьрт окувшыга «2» белгиси салынган. Математика бойынша ОГЭ сырагыларынынъ оьлшеми ойландырмай болмайды. Ол окытувшылардынъ куьнасиме яде окувшылардыкыма? Айлакта осал тамамлар Уьй-Салган, Шумлелик, Бораншы, Батыр-Мурза авыл школаларында белгиленген.

Эндиги ЕГЭ сынавларынынъ сырагылары акында. Орыс тили эм математика бойынша ЕГЭ сынавлары берилмеге борышлы сынавлар деп

саналады. Соларды 11-нши класслардан 161 эм очно-заочный класслардан 17 выпускниклер бергенлер. Сол 17 окувшыдан сынавларга тек 6-вы келген. Олардын да 5-ви сынавды берип болмаганлар. Бу ерде сол себептен очно-заочный класслардын кереги барма экен, эгер олардын окутувшылары окувшыларын аттестатлар алууга аьзирлев уьшин тийисли куллыкты юритпейтаган болса деген сорап тувады.

Орыс тили бойынша ЕГЭ сынавын беруьв уьшин выпускниклерге элимиз бойынша энъ де аз дегени 24 балл алмага керек эди. Район бойынша 161 выпускниклерден орыс тилин 7-ви берип болмаган, тек сонъында 2-ви Кизлярда кайтадан бергенлер. Математикадан ЕГЭ-ди 15 выпускник берип болмаган. Сонъында 4 выпускник негизли кесегин эм 2-ви – профиль кесегин кайтадан бердилер. Орыс тили бойынша билим оьлшеми – 98 процент, билим сапаты – 49 процент, орта балл – 3,6. Математика бойынша билим оьлшеми – 91 процент, билим сапаты – 56 процент, орта балл – 3,6.

Орыс тили бойынша ЕГЭ-ден 9 выпускниклер 80 эм соннан да артык баллар алганлар. А.Джанибеков атындагы орта школасыннан – 5, Кадрия атындагы орта школасыннан – 2 эм Куьнбатар авыл орта школасыннан – 2 выпускниклер.

Сырагысында 146 выпускниклер ЕГЭ сынавларды уьстинликли бергенлер, 15 окувшы аттестат алалмай калган. Савлайы республика бойынша былтыр 20 мынъ выпускниклерден 5 мынъы аттестат алып болмаганлар. ЕГЭ сынавларыннан кувылып шыгарылатаган окувшылар саны да республика бойынша 50 процентке оьскен. Бу заттынъ себеби – балалардынъ ЕГЭ сынавларына тийисли кепте аьзирленмеви, окутувшылардынъ окувшыларды сынавларга кайтип дурыс кепте аьзирлемеге керегин анъламавы.

Былтыргы окув йылын 13 выпускниклер алтын медальге кутарганлар.

– Школа окувшыларын билим алууга даьвлендируьв, сонынъ эсабында окимет сынавларына аьзирлевдинъ ийги негизи – олардынъ школа, район, республика, савлайроссиялык олимпиадаларында, конкурсларда катнасувы. Бу ийги аьдет бизде совет йылларыннан алып тутылып келеди. Аьлиги заманда ша?

– Аьли де тутылады. Былтыргы окув йылында 5-11-нши класслар уьшин школьниклердинъ савлайроссиялык олимпиадасы 17 ортак билимлендируьв окув сабаклары бойынша озгарылган. Олимпиададынъ школа кезегинде 5-11-нши классларда окыйтаган окувшылардынъ 62 проценти катнаскан. Аьр бир катнасувы орташа 2-3 олимпиадада ортакшылык этпеге уьлгирген.

Окувшылар боьтен де коьп болып физкультура олимпиадасында катнасканлар эм энъ де йогары коьрсетимлерге етискенлер. Айтпага, катнасувшылардынъ 83 проценти энъ де йогары баллдынъ 50-ден артык процентин казанганлар. Окувшылар технология, англис тилиннен ийги сырагыларга етискенлер. А мине математика, информатика, физика, химия окув сабаклары бойынша бизим окувшыларга аьли де билимлерин арттырув керек.

Ана тили эм адабияты, Дагыстан тарихи бойынша ийги коьрсетимлерге етискенлерди белгилемеге суьемен. Ана тили бойынша 1-нши орынды Эдиге авыл орта школасыннан К.Оразбаева (окутувшысы С.Канлыбаева), 2-нши орынды Карагас авыл орта школасыннан А.Нукова (окутувшысы С.Нукова), 3-нши орынды Эдигеден Ш.Болатова (окутувшысы С.Канлыбаева) алганлар. 10-ншы класс окувшылары арасыннан 1-нши орынга Карагас авыл орта школасыннан Н.Эсболганова, 2-нши орынга Калинин авыл

орта школасыннан К.Абдулмажарова, 3-нши орынга Карагас авыл орта школасыннан А.Нурлубаева етискенлер.

Тувган тил адабияты бойынша ыткерилген олимпиадада энъ де йогары балларды 11-нши класслар арасында Карагас авыл орта школасыннан К.Менласанова алып, енъуьвши болган. Сол ок школадан 10-ншы класслар арасында С.Нурлубаева 2-нши орынды алган.

Бизим школалардынъ окувшылары 8 окув сабаклары бойынша республика олимпиадаларында ортакшылык эткенлер. А.Джанибеков атындагы орта школасынынъ 10-ншы класс окувшысы Н.Мамаева орыс адабиятыннан 3-нши орынды, Нариман авыл орта школасыннан 10-ншы класс окувшысы И.Сабутов технология бойынша республикада 1-нши орынды казанганлар.

– Окувшылардынъ сапатлы, заманга келисли билим алувы бас деп олардынъ окытувшыларынынъ билим оьлшеми, ис сулыбы ман байланысли. Район школаларындагы окытувшылардынъ кеспи усталыгын оьстируьв яктан да конкурслар ыткересиз. Солардынъ сырагылары кайдай эм тагы да окытувшылар ман не ис юритиледи?

– Былтыр район бойынша эндиги ийги аьдетлер санына кирген «Йыл окытувшысы – 2015» деген кезекли конкурсымызды ыткердик. Онда 13 окытувшы катнастылар. Жюри конкурс енъуьвшиси деп Нариман авыл орта школасынынъ география окытувшысы Тамара Адиевады белгиледи. Конкурстынъ сырагысында 2-нши орынды Калинин авыл орта школасынынъ тарих дерисининъ окытувшысы Эльмира Аджекова, 3-нши орынды А.Джанибеков атындагы орта школасынынъ обществознание окытувшысы Эльвира Сайтова алдылар.

«Ана тили эм адабиятынынъ ийги окытувшысы» деген республикалык конкурсында А.Джанибеков атындагы орта школасынынъ окытувшысы Джамия Койлакаева катнаскан. Конкурс тамамы бойынша ол «ДР билимлендируьв отличниги» деген белги мен савгаланган.

Ыткен йыл май айында «Педагогикалык идеялары» деген фестиваль эсабында А.Джанибеков атындагы Терекли-Мектеб орта школасында бу школадынъ орыс тил эм адабият окытувшысы Алтын Даутовна Агаспаровадынъ яратувшылык эсап беруьви болып озды. Сол ок школадынъ англис тилининъ окытувшысы С.Толубаева «Уьстинликке йол» деп аталган педагогикалык усталыгынынъ республикалык фестивалинде «Меним ис куьним» деген дерисининъ проекти мен катнасты.

Район школаларынынъ окытувшылары олимпиадаларда да ортакшылык эткенлер. Соьйтип Кадрия атындагы школадынъ окытувшылары Э.Аубекерова эм М.Менлигулова орыс эм англис тиллери бойынша олимпиадасынынъ республикалык кезегинде аьруьв сырагыларга етискенлер.

А.Джанибеков атындагы орта школасында «Возрождение» деп аталган адабият-этнографиялык клуб ашылган, оны окытувшы А.Агаспарова етекшилейди. Бу клубтынъ куллыгы тербиялав-билимлендируьв исти ийгилендируьвге эм балаларды ногай халкынынъ эдаплык байлыклары эм идеаллары негизинде тербиялавга каратылган.

Оьз хабаршымыз.

ШЕШЕН РЕСПУБЛИКАСЫННАН КЕЛГЕН ЯНЪЫЛЫКЛАР

Юрек дерти домбырадынъ кылларында болса

Бек яваплы оьнерли аьдемнинъ акында язбага, ога баа бермеге. Болса да мен яшавы домбыра ман, анъ ман байланыслы аьдемди сизи мен таныстырмага суьемен. Сондай ногой йигитимиз Шелковской районнынъ Сары-Сув авылында турады. Аты онынъ – Амирхан Тилеков. Бу куьнлерде ол Грозный каладынъ анъ колледжинде окытувшы болып ислеиди.

Бакты йолы кедеди коьп йыллар артта сол анъ училищеге аькелген. Оны кутарган сонъ Амирхан Сары-Сувга кайтып келеди. Ол оьзининъ билимин, талабын яс несилге бермеге, оларды туьрли саз алатларда ойнап уйьретпеге бек суье эди. Сол мырат пан ерли школада ислеп баслайды. Ислеи турып та пединституттынъ анъ факультетинде заочно окыйды. Куллыгына шынты юректен караганы уьшин, ясты балалар да, авыл аьдемлери де сыйлай эдилер. Бир неше йылдан Амирхан Тилековты Шелковскойда балалардынъ анъ мектебининъ директоры этип сайлаганлар. Булай да ол халктынъ тилеги мен ногой тойларды юриткен. Тамадага коьп йырларды билмеге керек эди, сога коьре Амирхан белгили композиторлар – Яхъя Кудайбердиев пен, Умар Ваисов пан танысады, оьзи де яраган ятлавларга анъ язады. Шешен Республикада яшайтаган ногойлардынъ анъ куьлтурасын оьстируувде А.Тилековтынъ косымы аз тувыл. Саз алатларды да ол халктынъ эсине кайтадан салган.

Музыкант ястынъ аьели де оьзине келисли: хатыны Регина – окытувшы, эки кедеси школада аьруув окыганлай, баскалай оьнерлик те коьрсетип бажарадылар. Мысалы, кеделер анъ мектебине юредилер, бириси баянда, экиншиси пианинода ойнайдылар, спорт пан да олар бек кызыксынадылар. Айтпага, Грозный калада оьткен тайский бокс базласында биринши орынды алганлар.

Аьне сондай талаплы ногой музыкант яшайды Шешен Республикасында. Ога эм аьелине ден савлык, наьсип, йогары уьстинликлер йорагым келеди.

«Ушкын» саркып бийийди эм ярыклары аспанга ушады

Елдинъ ушувына, анъсыздан элсленип зувылдавына усайды биювдинъ абытлавы-ювырувы-айланувы. Ел мен биювдинъ хасиети усап келеди. Тек аьлемет биюв сукландырады, ярасык сезимлергебойсындырады, а ел болса ойсыз.

Еньил аьлемет бийип болатан аьдемлер оьз оьнерининъ кулы эм иелери. Олар да шаирлердей, суьвретшилердей болып бир зат уьшин шалысадылар, бир затка бойсынадылар: шетсиз-кырыйсыз ярасык дуныядынъ аьйле сырын бир аз ашпага, коьрсетпеге оьз оьнерининъ ялынында.

«Ушкын» деп аталган балалар биюв ансамбль акында бизим соьзимиз. Ушкын «искорка» экенин биревлер билмей болса да ярай, ушкын от янган ерде болады. Не уьшин солай ат тагылганын аьли анълагандай боламан: олардынъ ушкыны юреклериндеги уйькен суьйимнен, талпынувдан биюв оьнерге, сонынъ уьшин де олар келгенлер ансамбьге ыспайы бийип уйьренмеге. Бу ансамбль коьп ерлерде оьзининъ бийик канатлы талабын коьрсеткен эм сый-данък казанган.

Балалардын ӧнерин ӧршитип, уйкен йолга шыгарган етекшиси -Улангерек Аджибатырова болады. Нальчик калада культпросвет училищединъ хореография факультетин окуп кутарган сонъ, ӧнерли кыз бакты сокпагын яшавдан ӧткерип баслайды. Ол куышин- янын аямай бас деп кружок курады, сонъ ансамбльге айландырып, кенъ йолга шыгарады. Ансамбльде уш туъри группа бар, олар балалардын тез ӧсуъви мен байланысly. «Ушкыннынъ» репертуары да бай – туъри халклардынъ биювлери негизине салынган эди. Биюв усталыгы ушин ансамбль неше Сый грамоталарга, дипломларга, савгаларга тийисли болган. Биювшилер коьп базласларда, фестивальлерде катнасканлар эм биринши, экинши орынды алганлар.

Улангерек Аджибатырова ӧз аъелин де курап бажарган, энди оны уныклары юбантадылар. Ногайларда Улангерек деп кызга атты ырым этип салганлар. Улангерек уланлардай йигит болып, ӧз исин ӧрметке айландырып, талаплы балаларга шатлык аькелип, халктынъ ӧктемлигин ӧрге коьтерип ислейди. Онынъ маданиятка этетаган пайдасы коьринип туры.

Бийик коьнъл эм ярасык куьнлер аькелсин ога яшавынынъ ушкыны!

Я. Дильманбетова,
окытувшы

БАЛАЛЫ УЙДЕ МАЛИЕК БАР

«Балалы уйде малиек бар» деген ногойда. Балалары акында ойлаган, олардын каарин шекпеге ымтылган ямагаттын алдыда коорер кууни куу-нхирт тувыл. Сондай асыл аруув ниет пен былтыр 1-нши июньде – Халклар ара балаларды коршалав куунинде Ногай район орталыгы Терекли-Мектеб авылында 350 орынлы заманга келисли эки шарлаклы балалар бавынынъ янъы меканы кулланувга берилди.

Ол аьлиги заманда республикадагы уйкен деген бав меканларынынъ бириси. Онынъ район еринде курылувы «Ногайский район» МО басшысы Казмагомед Зейнадин улы Янбулатовтынъ аьрекети мен байланысли. «Керек ушин терек йык» дегенлей, ол республика етекшилериннен сол бавдынъ курылысын Ногай районы ушин яклап алды. Янъы ашылган балалар бавына бырым этип «Ногай эл» деген сенимли атты салдылар.

Аьлиги заманда бав 400 орынлы деп саналады. Буьгуьнлерде мунда 20 куьп бар эм олардынъ аьр бирисинде 20-ар бала тербияланады.

Бавдынъ ашылув кууни былтыр айырым байрам аьлинде оьткен. Балалар ногой эм орыс эртегилерининъ белгили персонажларынынъ кийимлерин кийип, соларды тири аьлде коьрсеткенлер. Конаклар да аз тувыл эди: Карашай-Шеркеш Республикасыннан белгили язувшы Валерий Казаков, Турциядан келген кардашларымыз, район депутатлары, организациялар эм учрежде-ниелер етекшилери бар эди. Сонъында Махачкаладан билимлендируьв эм илми, маданият, финанслар министерстволарынынъ агзалары, август айында Казахстан Президенти Нурсултан Назарбаевтинъ администрациясынынъ етекшиси Мирболат Шакубов, Голландиядан келген ногойлар, Москвадан финанслар, экономика министерстволарынынъ агзалары конакта болганлар. Голландиядан келгенлер, айтпага, оларда сондай колай баасы ман балаларга ас беретан балалар бавы йок деп те белгилегенлер. Былтыр апрель айынынъ ызында Ногай районына ис йосыгы ман келген Дагыстан Республикасынынъ Басшысы Рамазан Гаджимурадович Абдулатипов мунда болмага заман тапкан. Ол Ногай районы ушин бу бавдынъ маьнелигин, республикада балаларга оьспеге эм оьрленмеге баьри тийисли аьллер туьзилмеге керегин айырым белгилеген.

– Кабинетлердинъ баьрисинде де керекли муьлк, алатлар бар. Айтпага, спорт залында – матлар, шведский стенкалар, топлар, музыкалык залында – эки электромузыкалык алатлары. Бизде тагы да суьврет ясав, скульптура эм искусство боьлмеси, ис коллективимизде йыйынлар, семинарлар оьткеруьв ушин актовый зал да бар. Тоьмендеги шарлакта медициналык блогы орын-ласкан. Мунда авырыган балалар ушин уьш палата, врач ушин айырым эм медсестра ушин айырым кабинетлер де бар, – дейди «Ногай эл» балалар бавынынъ етекшиси Наида Янбулатова.

Биринши шарлакта аруьв кеплестирилген онъайлы асхана да исин бар-дырады. Онынъ ишинде оьтпек кесетаган, духовка алатлары, электроплита-лар, уйкен электроказан, холодильниклер, морозильниклер баьри керекли затлар да кол астында. Мунда соны ман бирге кир юватаган эм ювылган кирди ийтуьклейтиган, агаш устасынынъ мастерскойы да бар. Олар баьриси де куллык этедилер. Йогарыда балалар туратаган аьр бир куьпте оларга эм

тербиялавшыларга айырым кийим илетаган шкафлар орынласканлар. Аыр куыптинъ оззининъ ойнайтаган, ас уелестиретаган, ашайтаган эм тыншайтаган боымелери, солай ок кол юватаган ерлери эм аьжетханалары айырым кепте курылган. Ол балаларга да, тербиялавшыларга да онъайлы.

Бавдагы балалар эртенъги 7 сабаттен кешеги 7 сабатке дейим мунда боладылар (тек коьбиси ога дейим балаларын аькетедилер), куьнде 4 кере ашайдылар. Аыр куыпте оларга 2 тербиялавшы ман 1 няня карав бердилер. Баьриси бавда буьгуьнлерде 40 тербиялавшы ман 20 няня бар. Олардан баскалай, балалар ман психолог, логопед, методист, 2 музыкант, 2 физкультура бойынша инструкторлар куллык юритедилер. Бав етекшисининъ тербиялав иси бойынша орынбасары Марина Исакова акында ийги соьзлер айтылады. Ол алдынгы йылларда Нариман авылдынъ балалар бавында методист болып ислеген. Методист Увылбийке Бакиева Терекли-Мектеб саниятлар школасында, оннан сонъ Подмосковьездеги школалардынъ бирисинде тербиялав иси бойынша директордынъ орынбасары болып куллык эткен. Тербиялавшылар Залина Байманбетова, Камиля Бегалиева, Уланбике Тунгатарова, Гульнара Эсманбетова, Алина Муратказиева, яс тербиялавшылар Марина Оракова, Эльмира Калманбетова, логопед Элина Аджигельдиева, психолог Мутлихан Бегалиева эм тагы да коьп баскалар балаларга суьйимлиги мен белгили, оларды ата-аналар да, балалар озьлери де яратадылар.

Бавдынъ азбарында ойын майданларын курув эм оны ясылландырув – ол келеектеги йылларда этилинмеге каралатаган куллык.

– Былтыр язлыкта «Ногайское лесничество» ГКУ орманшылары азбарга олтыртпага яс тереклер бергенлер. Бав шатлыклы аьлде ашылатаган куьн бизге шешекей клумбаларын олтыртпага эм уьй шешекейлерин озстируьв уьшин акша карыжы берилген. Келеекте бавдынъ азбарында оззимиздинъ теплицамызды курмага ниетленемен, неге десе балалардынъ ас рационьнда кыста емис, ясылша танъкылык этеди. Емис тереклерден, ясылшалардан озгелей, мунда малина, крыжовник, смородина эм клубника озстирмеге мырадымыз бар, – дейди Н.Янбулатова.

Ногайда «Ис – мырадтан» деген соьз де бар. Сога усап, бавдынъ яс етекшисининъ ийги мырадлары толсын деп йораймыз.

*М-А.Ханов,
журналист*

ЯРАСЫКЛЫК АВАДА КАНАТ КАККАН КУЪПЕЛЕКТЕЙ

Москва каласыннан дурбатшы Ольга Бойкодын куллыкларын коьрген аьдемнинь юрегинде тек йогары коьнйиллик тувьп калмай, аьле сукланув, сейирсинуьв сезимлери де тувадылар. Сейирсинуьв деп айтатаганымыз босына тувьл, Ольгадын дурбатлары аьдеттеги каьртлер болып калмай, аьлемет коьринислери мен, тап бурынгы китабтегиндей, коьрсетилген ярасык келбетлери мен сейирге калдырады. Аьлемети сол, дурбатларда коьрсетилген келбетлерди, оларды оьмирлендиреек вакытлардын композицияларын сосы орта бойлы, юка, ашык юзли кызалак художестволы кепте оьзи ярастырады. Ольгадын дурбат куллыкларын янбыларда Черкессктинь драма театрында озган «Open day market» деп аталган оьнершиликтинь, стильдинь эм ярасыклыктынь выставкасында коьрмеге болаяк эди. Бу выставкада янга якын кызыксынувлары ман каьрлейтаган аьдемлердинь - дизайнерлердинь, суьвретчилердинь, стилистлердинь, ис тигувьшилердинь куллыклары коьрсетилген эдилер. Мунда кол ман ясалган коьп ахыр-туьрли затлар – мойшаклар, билезиклер, бисерден оьрилген туьрли аьшуьвкелер, юмсак ойыншыклар, куршаклар, шешекейлер, той шыбалары эм тагы да коьп оьзге ярасык затлар оьзлерине эс эттирдилер.

Ольга Бойко сосы амалламага уйгынлавшылардын шақырувы ман келип, бизим республикамызда биринши кере оьзининь куллыклар выставкасын уйгынлады.

Ольгадын выставкада коьрсетилген куллыклары биринши караска яркын бояклар ман усташа язылган суьвретлердей болып коьринедилер. Узьин ярасык шыбалар кийген кызлар дурбатларда бирерлери тап бурынгы патша бийкелердей, оьзгелери тап той шыбаларын кийип, йогары коьнйилликтинь канатларында «ушатаганлардай» болып сезиледилер. Соьзсиз де, аьр бир дурбаттын терең маьнеси, авторлык ойы эм кайтаралап болмастай оьзиншелиги бар.

Амалламада выставкадын авторы ман ювык танысаяк мыратта, биз ога бизим соравларымызга явапламага тиледик. Алдыды алып айтайык, Ольгадын анасы - Адил-Халк авылыннан ногай кысаяклы Рая Бойко (кыз тукумы – Керейтова).

Ольгадын хабарлавынша, ол кишкейиннен Адыге-Хабль авылынын орта школасында окыган. Школады алтын медальге кутылган кызалак, кеспи сайлаяк заманда, Москвада Патрис Лумумба атлы Халклар дослыгынын Россиялык университетине (РУДН) окувга туьскен. Анасы Раядай болып, кыз экономикалык факультетте окыган. Университетте Ольга Бойко ийги окыйтаган студентлердинь бириси эди. Бу заттын себеби йок тувьл. Оля кишкейиннен тек билимлер яшавда оьз орынынды таппага, тоьгеректегилерге эм халкка пайда аькелмеге коьмек этеегин аьлаган. Университетте окувын Ольга кызыл дипломга кутылып, тувганларын кувандырган, оьзининь алдына салган окув эсабын йогары оьлшемге толтырган. Ол университетте магистратурада да етимисли кутылган. Окувдан сонь бас деп бир йылды банкта, сонь бир неше йылды Ольга алган кесписи бойынша Россия Правительствосынын финанслар министерствосында ислеген. Элбетте, эткен затын тек йогары сапатлы, соньына дейим еткерип ислеп уьйренген кыз куллыгында да тек мактав соьзлерге тийисли болган эди. Ама кишкейиннен

алып яратувшылык пан каърлемеге, ярасыклыкты оъз колы ман болдырувга ымтылыслык Ольгадынъ юрегин тап сол йылларда, боътен де бек бийлейди. Ол оъзининъ юрегине яраган каърди – оънершилик пен байланыслы каърт-шидинъ кесписин сайлап, 2011 йылда Лондоннынъ саният Академиясына художестволы дурбатка согув факультетине окувга туъседи.

– Лондоннынъ йогары окув отанында окытув йосыклары бизим кыралдагыннан коьпке баскаланадылар. Академияда бизге креативли ойламага, бола-як дурбатлардынъ сюжетлерин, композицияларын юрегинъде «тувдырып», куьнделик яшавдынъ булай коьринислерин сейирли эм ярасык этип коьрмеге уйреттилер. Айтпага, бизди деристен орамга йибериپ, дурбатта коьрсеткендей кызыклы сюжет туъзбеге тапшыратаган эдилер. Окытувшылар студентлер мен бир тенъли кепте айкасадылар, – деп кызыклы хабарлады Ольга.

– Ольга, сен оънершилик пен каърлевде яратувшылык йолынъда оъз алатынъ этип фотоаппаратты неге сайладынъ? – деп сораймыз кыздан.

– Фотоаппаратты мен аьле кишкейимнен алып суъемен, неге десе ол ишки дуныянъдагы сезимлер «толкынларын» яраган коьринисте яде аьдем келбетинде оьмирлендирмеге себеп этеди. Бу аьрекетликте дайым излевде, дайым янъылыкларды табувда боласынъ. Бирерлер, фотоаппарат баалы, кеспили болмага керек, деп ойланадылар. Йок, фотоаппарат кишкей де, ушшыз да болсын, дурбаттынъ иштелиги, коьрсетилеек ойы маьнели. Меним алатым тек фотоаппарат тувыл. Эгер оъзге яс кызлар косметичкаларында бетлерин, колларын карав затларын алып юре болсалар, мен аьр дайым оьзим мен отвертка, кишкей пышкы, шурупларды шыгаратаган кыстыргыш эм сондай баска алатларды алып юремен, – деп, куьлеп, хабарлайды Ольга. – Себебин де айтайым, мен дурбатка согаяк коьринислердинъ декорацияларын оьзим ойланып ярастыраман. Мысалга, ярасык ак шыба кийген кыз эски агаш шкафтынъ касында яде шапыраштынъ алдында эм тагы да сондай коьп затлар дурбаттынъ композициясын кызыклы этедилер, деп ойлайман.

– Куллыклардынъ авторы «Ольга Сова» деп язылган. Суьйткенде, «Сова» деген псевдонимди неге сайлагансынъ?

– Бойко деген тукым кенъ яйылган себепли, мен «Сова» деген оънершилик псевдонимди сайладым. Бурынгы таварыхларга коьре, япалак (сова) – айлак ойшыл, зегенли куьс деп саналады. Соннан себеп, оънершилик пен каърлевге де бу ат меним коьнъиллендируьвши, куьш беруьвши булагым болды.

– Ольга, сенинъ дурбатларынъда, коьбинше аьлде, узын, ярасык шыбалар кийген кызлар коьп. Сондай дурбатлар сенинъ ойынъда калай тувадылар?

– Айтайым, биз балалык шагымызда аналарымыздынъ узын шыбаларын кийип, оьзимизди ханбийкелердей сезип, эртегилердинъ геройларындай этип коьремиз, тоьгерек дуныя да айлак ярасык, яркын туъсли болып, эсимизде калады. Суьйткенде, балалык шагымнан калган эскеруьвлер, сезимлер мага туьрли «суьвретлерди ясамага» демев бередилен. Эртегилердеги феникс, жар-птица, серена куслары мифологиялык келбетлерди туъзуьвге себеп этедилер.

– Оьзининъ дурбатларынъда коьрсететаган кызларды сен калай сайлайсынъ?

– Эгер арт-проект кебинде дурбатка согаяк болсам, мен «герой кызларды» оьзим сайлайман, олар, коьбинше, меним танысларым, студент кызлар. Заказ бола калса, мен бас деп заказшыдынъ ойларын, уьмитлерин сорайман.

Ольгадын хабарлавынша, дурбатка согаяк кызлардын шыбаларын ози тигип, оларды туурли ярасык ялгама затлар ман – «кушынлар» ман, хар кесеклери мен, кийимди ярасыклав ушин туурли косымша затлар ман ярастырады. Сууйткенде, шыба яде баска кийим тек дурбатка согув вакытында «яшайды». Автор дурбатларын интернетке йибериپ, коьрсететаганнан себеп, оннан аэле кийимнинь дизайнери ким ди деп белгили тыс кыраллар журналларынынь редакцияларынан сорайтаганлар да боладылар. Кийимди сатып алмага уьмитленетаганлар да шыгадылар. Айтпага тийисли, бир кесек заманнан бери Ольгадын куллыкларын “LK”, “Dark beauty magazine”, “Fashion world magazine”, “The smayinatium” деген белгили тыс кыраллар журналлары баспалайдылар.

Ольга оьзининь биринши дурбатлар выставкасын 2012 йылда Лондонда уйгынлаган. Онын дурбатларын коьрген каравшылардын саныннан каьртке туьспеге уьмитленетаганлар аз тувыллар. Айтпага, киевге бараяк кызлар тойдан алдын каьртке туьседилер. Эм той куьн амаллама озатаган боьлмеде яде орамда кыздын уйкен, ярасык портретлери, туурли дурбатлары ярастырыладылар. Той куьн баьри конактар яс келиннинь дурбатларын коьрип, оларды эслеринде узак саклайдылар.

Ольгадын бир кесек дурбатларында айванлар да – боьрилер, павлинлер, крокодиллер бар. Кыздын хабарлавынша, дурбатлардын бир кесеклери Лондонда согылганлар. Айванлар да куллыклардын оьнерли йосыкларын белгилейдилер.

Яс дурбатшыдын куллыкларында ярыклык пан караньалык айлак келисли кепте коьрсетиледилер. Бу затлар да оьнершидинь усталыгы акында шаатлайдылар. Кыздын хабарлавынша, Лондонда окыган йылларында ол уста, атлары коьплеген кыралларда белгили каьртшилерден мастер-класслар алган. Олар Ольгады туурли кеспилик сырларына уйьреткенлер, усталыгын оьстируувге себеп эткенлер.

Бу выставкады йоклаганлардын санында ногай элшилери де аз тувыл эдилер. Солардын ишинде белгили ногай аьлими, тарыйх илмилерининь докторы Рамазан Хусинович Керейтов эм кеспили суьвретиши, Черкессктинь балалар суьвретлев школасынынь басшысы Юрий Баубекович Карасов бар эдилер. Элбетте, биз Ольгадын куллыклары акында олардын ойлары, сезимлери акында сорамай болмадык.

– Буьгуьнги выставкада ногай кызымыздын дурбатлары коьрсетилгенлери айлак куванышлы ис, деп билемен. Ольгадын оьнершилик усталыгы республикамыздын саният яшавында яньы бетти ашыклап, халкымыздын оьнершилери арасында соьлеге дейим болмаган талаптынь бир туьрлисин каравшыларга еткереди. Москвада да, Лондонда да сосы аьлемет оьнершилиги мен атын айттырган кызымызды республикамызда да танымага, билмеге кереклер. Ольга ман айкасувымыздын барысында ол мунда студия ашаяк мырады акында боьлишти. Мен ога йогары етимислерди сагынаман, – деди Рамазан Хусинович.

– Ольгадын куллыклары художестволы ягыннан усташа ярастырылганлары онын дурбатларын коьргенлей, коьзге илинеди. Боьтен де, дурбатларындагы композициялары, сюжетти кеплеви кыздын кеспилик усталыгы акында шаатлайдылар, – деди Юрий Баубекович Карасов. – Автор оьзининь куллыкларында ярыклыкты, куьлеткилерди, караньалыкты усташа келисти-

рип, ярастырып, дурбатларына «ян эндиреди», оннан баска, ол туърли ярык туърлерди де йигерли кулланып биледи. Шынтылай да, онын куллыклары тек дурбатлар болып калмай, художестволы суъретлердей оърлерине эс эттиредилер. Мен кызга тек «аъперим» деймен, эм халкымызда сондай зегенли яс аъдемлердинъ болуына оъртемсиймен.

Сол куън выставкады йоклаган эм Ольга Бойкодынъ куллыкларын коърген ясы уъркен каравшылардынъ да, яс аъдемлердинъ де юзлеринде сейирлик эм сукланув сезимлерин коърмеге болаяк эди. Ставрополь каласыннан келген яс дизайнер Ольга Калашникова дурбатлардагы кызлардынъ ярасык шыбалары ман сукланувын ясырмады. «Мен сосындай дурбатларды бир де коърмегенмен. Айлак ярасык эм креативли», – деди О.Калашникова. Оързи де кийим мен, шыбалар ман каърлейтаганлы себепли, ол авторга биргелес проектлердинъ уърстинде каърлемеге тилегин каратты.

- Савболсынлар, выставкады уйгынлавшылар, бизге сосындай ярасыклыкты коърсеткенлери уършин. Зегенли, ойшыл яс аъдемлеримиз болганларына куванаман, – деди выставкады йоклаган абаза кысаяклы Асият Тлисова.

Ала коърлерининъ туърбинде нур саъвлелери шагылыскан кыз оързининъ суърген каър акында уъркен йылувлук пан хабарлайды. Ольгадынъ айтувынша, ол анасы ман коър туърли тыс кыралларда болган. Соърсиз де, аър бир болган кыралда, калада эстеликке дурбатлар согылганлар. Ольгадынъ анасы Рая бир неше йылды Турцияда яшаган себепли, кыз бу кыралда айлак йыйы болатан эди. Оннан баска Оля анасы ман коър эллерде болган. Элбетте, аър бир юрттынъ кызыклы коъринислери, аълет эстеликли ерлери бар. Солды да, Ольга болган ерлеринде фотоаппаратты колыннан туърсирмей, эстеликли кадрларды этетаган эди. Айтпага, Кейптаунда пингвинлер, китлер, дельфинлер эм тагы да коър тенъиз айванлары, Лимпопо йылгасында крокодиллер эм оързе аълет эстеликли дурбатлар оърмирлендирилгенлер. Суърткенде, дурбатшы кыздынъ «ян азыгы» дайым байыйды.

Айтып озбага тийисли, Ольга яшавын суърген каърине багыслар уършин анасынынъ демевин сезип турады. Раядынъ айтувынша, соърсиз де, кызынынъ Англияга окувга барувы да, тебенли куллыгыннан айырылувы да аз-маз туърнълтти, ама кызы мырадына етисуъви, йогары коърнъллик пен янына якын яратувшылык пан каърлеви онынъ юрегине йылувлукты бередити. Келеекке оърнершининъ мыратлары коър, солардынъ санында бизим юртымыздынъ аълет табияты эм аъдемлери акында дурбатшыдынъ куллыклары туварлар, деп сенемиз. Биз Ольга Бойкога яратувшылык йолында тагы да коър йогары бийиклевлерди, берк ден савлыкты эм наъсипти сагынамыз.

*К.Найманова-Добагова,
журналист*

ОЪМИРИ ЯРАСЫК ДУНЫЯДА ОЗАДЫ

Ийги аъдемлердинъ акында айтпага да енъил болады, олар ман сойлегенде де ава таза, куън йылы болып, тоьгерек яйма шувакка толгандай болады, эне сондайлардынъ бириси: Алтын Оьмирзак кызы Акбердиева, саният оьнерининъ иеси, Дагыстаннынъ ат казанган куллыкшысы. Сосы хатын ман хабарласанъ, онынъ йогары культуралы аъдем экенин аян сезесинъ, оны тынълаган сайын тынълагынъ келеди. «Мага яшав йолымда ийги аъдемлер коьп карсы келгенлер. 8 класска дейим Грозный каладынъ «Горянка» интернатында окыдым, директоры Хазбулатова А. буьгуьнге дейим эсимнен таймайды. Онынъ куьши мен интернатка бек коьп белгили аъдемлер келгенлер: Раиса Ахматова - айтылган шайир, Махмуд Эсенбаев - дуныяга белгили аъдем, Идрис Базуркин - ингуш язувшысы эм сондай баскалар. Олар бизим замандагы ясларга коьп ярлык уьлги болганлар» - деп эсине алады Акбердиева. Онынъ суьйикли окытувшысы Игорь Николаевич Петров Дагыстан пединститутынынъ худграф факультетине бар, деп йолга салады. Онда болса ногайлардан энъ биринши болып Сраждин Батыров окыган, энъ биринши кыз болса Алтын эди. Окув йылларында акыллы ногай кыз дуныя ман кызыксынып, коьп ийги аъдемлер мен алысып, суьврет дуныясына коьмиледи. Кутарып келген сонъ Терекли-Мектебинъ художестволык мектебине директор болып туьседди. Бас куллыгыннан баска болып Алтын саният дуныясынынъ акында окувшылар ман коьп хабарласувлар юритеди, оларга кызыклы лекциялар окыйды. Сейдахмет Копуштаевич Рахмедов акында бек йылы хабарлайды: «Ол ногайлардынъ маданияты уьшин коьп куллык эткен, ийги специалистлер йыйып, анъ, суьврет дуныясын мукаят та бай этпеге шалыскан. Рахмедовтынъ заманында ногайымыздынъ хоры Османов Мурзадин Ибрагимовичтинъ етекшилиги мен сав республикага занъыраган,- дейди. Художестволы мектебинъ иси республика ишинде эм савлай Россияда озатаган выставкалар ман байланыслы, ол бек уйкен ис. Ама бас деп Алтын Оьмирзак кызы балардынъ яны ман ислемерге суьеди, олардынъ ишки дуныясын бай этуьв - окытувшыдынъ биринши борышы, деп санайды. А. Акбердиевадынъ окувшылары онынъ аьруьв насихатын бир де мутпайдылар: буьгуьнги ясларымыз - эртенъги тиревлеримиз, олар куьшли, таза болса, олардан тувган балалар да сав боларлар, солай болганда бизим ногайларымыз да куьшли, сав халк боларлар. Мине кайдай теренъ маьнели соьзлер! А Алтыннынъ окыткан балалары яшавда тек туьз йол ман кеткенлер, олардынъ арасында айтпай болмаймыз Хадижат Агисовады, Мухминат Отевалиевады, Руслан Оразовты, Зиявдин Багавдиновты. Кызларга болса буьрынги заманда яшаган тетейлер акында айтпага суьеди, кайтип олар ислегенлер: бийдай тартып, ошакка оьтпек салып, узактан сув тасып, кол ман ис тигип. Хатын тандырды суьытпаган, аьелде берекет саклаган, балаларды тербиялаган, деп баьри ийги затларды айтады. «Калай суьемен халкымды!» - деп оьзеленеди. Ызгы йылларда ишкишилик, наркотик тартув деген яман затлар ногайлар арасында болатанына бек кайгырады. Оьмирин халкына багыслады Алтын. 1996 йыл тюрк халкларынынъ халше согуьва багысланган савлайдуныялык конференцисында Турцияда болып келди, коьнъили мукаят та оьсти. Онда ол Кайсери деген калада ногайлардынъ кийгизи акында документальный фильм аьзирлеген эди. Неше кере балаларынынъ яратувшылык

ислери мен Москвада, Астраханьде болып келген. Алтын Акбердиевадың «Аульские будни» деген куллыгы Кыстырылган авылына багысланган. Сосы авылдың акында ол уйкен суыйим мен айтады, кайдай малшылар яшаган онда, берекет куышли болган, дейди. «Женщины в белых платках» деген куллыгы болса ислибийке хатынларды коьтергишлейди. Алтынның атасы Оьмирзак та бек оьнерли аьдем болган: териден туьрли затлар тиккен, бесиклер ясаган, ондатрдан, кой териден боьрклер тиккен, а узын кыс кешелерде даьрий йиплерден балык ыслайтаган алатлар соккан. Балыкшы, аньшы болган, оьз балаларына кыр каз, кыр тавык уратаган болган. Ол аз болса уста калавшы эди, деп эсине алады Алтын. Оьмир бойы ислеген, пенсияга шыкканда балшыларга барып, балшыбынлар ман кайтип ислемеге керек, соны уйьренген. Оьмирзак оьз балаларын да исти суыйип уйьреткен, бир де урламаньыз, оьз кыйыныньыз бан яшаньыз деген. Ис йолдаслары да онынь акында коьп йылы соьзлер айтадылар.

Алтын Оьмирзак кызы аьелде де алал косак, тань ана. Ол эри Исмаил ман уьш балады тербиялап оьстиргенлер, эки увыл, бир кыз. Эмина кызы Германияга практикага барып келген сонь айтты: «Россияда аьдем янынынь ыспайлыгы энь де бийик орында», аьли ол Москвада «Мерседес-Бенс» фирмада ислейди. Эм дайым да анасына тирев болады.

А Алтын болса ийги аьдемлер акында айтып арымайды. Сраждиннинь акында эскерип басласа, онынь коьзлериннен нур тоьгиледи. Талаплы суьвретшидинь дуныядан эртерек кетуьви онынь юрегине биз болып кадалды. С.Батыровтынь куллыкларын реставрация этуьвге Нарбике Арслановна ман, Кошали Зарманбетов пан бек коьп куыш салганлар. Аьр йылдынь апрель айы Саният уйинде Сраждин Батыровка багысланган куьнлер озадылар, олар суьвретшидинь сыйын боьтен де коьтередилер.

Алтын Акбердиева болса саният дуныясыннан халк дуныясына ярлык саьвлелер сеппеге талаплайды. Сенимли юреги бир де кайт болмасын!

*Ызгы уьш макалады йиберген
журналист Салимет Майлыбаева.*

Бизим яслардың йоллары

ХОККЕЙ МЕНИМ ЮРЕГИМДИ БИЙЛЕГЕН

2012 йыл «Байтерек» журналдың экинши номеринде «Халкымызда биринши хоккеист» деген макала шыккан эди. Айтпага, ногайлар Совет оькимети куралып, коьп туьрли кеспилерге окыганлар яде су- лыплы аьдемлерден оьзлери усталыкка уьйренгенлер эм яшавда сол билимлерин кулланып бажарганлар. Тек мине хоккейде бизим яслар ойнаган деп эситпегенмиз, сога коьре яс хоккеисттинь бактысы ман тез кызыксындык. Онынь аты – Расул улы Зарет Картакаев.

Атасы ман анасы Москвага коьшкенде, 8 яслык кедеди «Созвездие» деген хоккей клубтынь балалар боьлигине яздырадылар. «Не зат се- беп болган?» деп биз сораганда, кедединь атасы Расул Картакаев явап берди. Ол оьзи бала заманында, ер бузлаганлай ок, конекларга минип бек уста зырганайтаган болган. Хоккеист болув онынь асыл мырады эди. Ама кедде уьйкен калада яшамаган, кыс аз болатанган Ногай районда турган. Коьп йыллардан увьлы Зареттинь де сондай ымтылысы барын сезип, атасы оны Москвадагы клубка береди. 8 ясыннан 15 ясына дейим Зарет хоккей спортында коьп уьстинликлерге етисти. Биз онынь сол етимислери акында 2012 йыл баьрин де тизип язганмыз. Болса да, кай бир еньюьвлерин тагы да эске салайык.

2009 йыл «Созвездие» клубтынь энь яс хоккеистлери Могилев ка- лада «Кубок 7 государств» деген базласта оьзлериндей яс кеделер мен ойнаганлар. Зарет эм онынь йолдаслары алтын медальер казанган эдилер. 2010 йыл Москвадынь басшысы турнир озгарады. Сол ярыста

Зарет командасынынъ капитаны болып, тагы да алтын медальге тийисли болады. 2011 йыл Витебск калада Украина, Белоруссия, Латвия эм Эстония командалары ман ярысып, «Созвездие» клубтынъ кеделери Кубок эм аыр бириси бронза медальлер алганлар. Сол ок йыл Белгород калада олар шведлер мен, финнлер мен ойнап, куымис медальлер казанган эдилер.

Уш йыл ярым заман озганда, биз ясты Ногай районда коьрдик эм ога озининъ яшавы акында айтпага тиледик. Ол булай деп хабарлады: «Мага 2014 йыл бек эстеликли йыл болып шыкты. Мен балалардынъ хоккей школасын кутарып, аттестат эм уйкенлердинъ биринши разрядын алдым. Сол ок йыл 11классты битирип, Россиядынъ геолог-излевиши оькимет университетине туьстим. Эки школады бирге кутарув, экзаменлер беруьв тыныш тувыл эди, болса да кыйынынъ акланганы куваныш аккеледи» дейди яс.

- Аьли де хоккей ярысларда ойнайсынъма? – деп асыгып сорадык. Таслаган болмасын деп коркамыз, ялгыз бир хоккеист халкымызда, биз онынъ усталыгы ман оьктемсиймиз. Зарет те бизим ойларды анълагандай, куьлемсирейди.

- Аьли алдынгыдан да коьп ойнайман, неге десе уш командага катысаман. Энъ биринши орында, оьзек те, «Созвездие» клуб, онынъ уйкенлер боьлигине киргемен. Экиншиси – Москвадынъ энергетика университетининъ «Джокеры» деген студентлер командасы, ушиншиси - «Газком» командасы. Тренировкалар, базласлар, коьп калалар эм йоллар, элбетте, заманды куьшли аладылар. Оьз окувыма да уьлгирмеге керек. Мен аьли Университеттинъ экинши курсын битиремен. Калайына да заман табаман, неге десе хоккей меним юрегимди бийлеген, яшавымнынъ баалы маьнеси болган. Ойнаган сайын усталыгынъ беркийди, ол да куьез. Куьшим еткен шаклы хоккейди тасламайкпан.

Солайлык пан кедединъ аьр куьни исте, базласта, окувда озады. Ата-анадынъ сенимин аклап эм озининъ юрек ымтылысын яшавга эндирип юрген Зарет Картакаевке биз «Байтерек» окувшылары атыннан тагы да коьп етимислер эм енъуьвлер йораймыз!

Оьз хабаршымыз

Уста суйвретши Ольга Бойко обзининъ выставкасында

Сары - Сувдынъ "Ушкын" атлы обнерли биюв ансамбли

Шешен ногойларынынъ айтылган музыканты
Амирхан Тилеков абели мен

Индекс 31186 годовой

Байтерек

“Ногай эл” балалар бавынынъ тыскы эм ишки коьринислери